श्रीसरस्वती शरणम् ।

दशमे वर्षे]　　मार्गशीर्षस्य पूर्णिमा सं० १९९१,　　[षष्ठ-संख्या

रागद्वेषनिशाटनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्
तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानत्विषा म्लापयन् ।
विद्वल्लोकमशोकयन् नयसुधीरोकम्बमुन्मीलयन्
संजातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र "सूर्योदयः" ॥

सम्पादकः—

श्रीमान् अन्नदाचरणशर्मा तर्कचूडामणिः

[महामहाध्यापकः, महामहोपाध्यायः]

—०:❀:०—

उद्गम-स्थानम्—

श्रीभारतधर्ममहामण्डलम्, (जगत्गंज) काशी ।

—

वार्षिकं मूल्यं मुद्रात्रयम् ।

संरक्षकेभ्यः ५)　　असमर्थेभ्यः छात्रेभ्यः १)

विश्वविद्यालयसदस्येभ्यः ३) ।　　पुस्तकालयेभ्यश्च १)

—

विषयसूची—

धर्मविज्ञानम् ।

सूर्योदयः ।

दशमे वर्षे } मार्गशीर्षस्य पूर्णिमा सं० १६६१, { षष्ठ-संख्या

सम्पादकीया अभिप्रायाः ।

——:०:——

दर्शनशास्त्राणि ।

——:०:——

दृश्यते संसारस्योद्गमादि सूक्ष्मातिसूक्ष्मं तत्त्वं यैस्तानि दर्शनानि । शिष्यते एभिरिति शास्त्राणि दर्शनानि च तानि शास्त्राणि दर्शनशास्त्राणीति व्युत्पत्त्या दर्शनशास्त्रशब्दसिद्धिः । तानि च दर्शनानि सम्प्रति बहूनि सन्ति । पाश्चात्यविद्वद्भिरपि स्वविचारधारया बहूनि दर्शनानि प्रकाशितानि । इह तेषामभिधानस्य नास्त्यवसरः । प्राच्यैर्विद्वद्भिश्चापि बहूनि दर्शनानि स्व-स्व-तर्क-कर्कशधिया प्रकाशितानि सन्ति । तत्रास्तिक-नास्तिकभेदेन द्विविधोऽस्ति विभागः ।

नास्ति वेदोदितो लोक इति येषां मतिः स्थिरा ।
नास्तिकास्ते तथास्तीति मतिर्येषां त आस्तिका इति ॥

तत्र वेदसम्मतं स्वमतं ये प्रकाशयन्ति ते आस्तिकाः कथ्यन्ते । ये च तद्विरुद्धमपि स्वबुद्धिकल्पित-तर्कजालोपष्टम्भकमात्रं तत्त्वमुपनिबध्नन्ति ते नास्तिकाः । मनुनाऽप्युक्तम् ।

नास्तिको वेद निन्दकः । इति ।

इदानीन्तु ये ईश्वरतत्त्वं स्वीकुर्वन्ति ते आस्तिकाः । ये नेदृशास्तेऽपि नास्तिकाः परिभाष्यन्ते । अस्तु, तत्र नास्तिका स्त्रिविधाः चार्वकाः, बौद्धाः जैनाश्चेति । चार्वाकेष्वपि बहवो भेदाः सम्प्रति दृश्यन्ते । पुत्रात्मवादिनो देहात्मवादिन इन्द्रियात्मवादिन इत्यादि प्रपञ्चितं वेदान्तसारे सदानन्देन यतिना । संक्षेपतः चार्वाकाणामिदमेव दर्शनं विद्यते—यत् प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणम् । क्षित्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मकान्येव पञ्चतत्त्वानि, तेभ्य एव चैतन्यमपि किण्वेभ्यो मद-

शक्तिवन्निःसृत्य विराजते। यावद्देहावस्थायि च, देहविनाशे एव विनश्यति। अर्थकामौ एव पुरुषार्थौ, नीतिरेव तत्साधनम् इत्यादि। मतमिदं सर्वसाधारणजनप्रियत्वाल्लोकैः साधारणजनैरायतं विस्तृतं लोकायतमित्यप्युच्यते। बृहस्पतिरेवास्य दर्शनस्यादितः प्रवक्तेति पुराणादिषूपलभ्यते।

बौद्धा अपि चतुर्विधाः पारस्परिकभेदान्निगद्यन्ते। ते च यथा सौत्रान्तिका वैभाषिका माध्यमिका योगाचारा इति चत्वारोऽभिधीयन्ते। तत्र वैभाषिका बाह्यार्थप्रत्यक्षत्ववादिनः सौत्रान्तिका बाह्यार्थानुमेयत्ववादिनः, योगाचारा विज्ञानवादिनः, माध्यमिकाः सर्वशून्यत्ववादिन इत्येवं चतुर्विधा उच्यन्ते।

इमे सर्वेऽपि प्रत्यक्षानुमानोभयप्रमाणवादिनः। सर्वं शून्यं; शून्यं क्षणिकं, क्षणिकं दुःखं दुःखं; स्वलक्षणं, स्वलक्षणमिति भावनया निर्वाणमुपदिशन्ति। सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य चित्तचैत्यात्मकत्वमेव स्वीकुर्वन्ति। तस्य च रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्काराभिधानान् पञ्चस्कन्धान् अङ्गीकृत्य तद्वर्णनं कुर्वन्तः तत्त्वज्ञानेन निर्वाणमुपदिशन्ति। बुद्धदेवोपदेशमेवेमे स्वमत्युनुसारं चतुर्धा विभज्य गृहीतवन्त इति बुद्धस्य इमे शिष्या बौद्धा उच्यन्ते। उक्तञ्च माधवाचार्य्यैः सर्वदर्शनसंग्रहे—

देशना लोकनाथानां सत्त्वाशयवशानुगाः
भिद्यन्ते बहुधा लोक उपायैर्बहुभिः पुनः।
प्रत्यक्षमनुमानञ्च प्रमाणद्वितयं मतम्
चतुःप्रस्थानिका बौद्धाः ख्याता वैभाषिकादयः।
अर्थो ज्ञानान्वितो वैभाषिकेण बहु मन्यते
सौत्रान्तिकेन प्रत्यक्षग्राह्योऽर्थो न बहिर्मतः।
आकारसहिता बुद्धिर्योगाचारस्य सम्मता
केवलां संविदं स्वस्थां मन्यन्ते मध्यमाः पुनः
रागादि-ज्ञान-सन्तानवासनोच्छेदसम्भवा
चतुर्णामपि बौद्धानां मुक्तिरेषा प्रकीर्तिता।

जैनाः पुनर्जीवाजीवाख्यं तत्त्वद्वयं स्वीकुर्वन्ति, प्रत्यक्षानुमाने द्वे एव प्रमाणे आमनन्ति। तत्र केचन नवतत्त्वात्मकं प्रपञ्चमाचक्षते। जीवाजीवधर्माधर्मास्रवसंवरबन्धनिर्जरमुक्तिभेदात्। केचन जीवाश्रवबन्धसम्वर-निर्जरमोक्षाः तत्त्वानि समामनन्ति। सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः, इति तेषां मोक्षसाधनसूत्रं गीयते। तेषां सप्तभङ्गीनयस्तु प्रसिद्ध एव। स्याद्वादिनो जैना इति वैशिष्ट्यं तेषाम्। संक्षेपतोऽयमेव तत्सिद्धान्तस्तथाहि—

जिनो देवो गुरुः सम्यक्तत्त्वज्ञानोपदेशकः।
ज्ञानदर्शनचारित्राण्यपवर्गस्य वर्तनी
स्याद्वादस्य प्रमाणे द्वे प्रत्यक्षमनुमापि च
नित्यानित्यात्मिका सप्त नव वा तत्त्वसंस्थितिः।
जीवाजीवौ पुण्यपापे चास्रवः संवरोऽपि च।
बन्धो निर्जरणं मुक्तिरेषां व्याख्या विधीयते
चेतनालक्षणो जीवः स्यादजीवस्तदन्यकः।
सत्कर्म पुद्गला धर्मोऽप्यधर्मस्तद्विपर्ययः।
आस्रवः स्रोतसां द्वारं सम्वृणोतीति सम्वरः।
प्रवेशः कर्मणां बन्धो निरर्जस्तद्वियोजनम्।
अष्टकर्मक्षयान्मोक्षो विज्ञेयार्हतपद्धतिः।

इत्येवं श्रुतिपथमनादृत्य स्वमतमात्रैकजीवना इमे नास्तिका दर्शनकारा अभिधीयन्ते। एतेषां मतं महामहोपाध्यायैः श्रीमद्भिः स्वर्गीय गङ्गाधरशास्त्रिभिः सी० आई० ई० महोदयैः स्वीये 'अलिविलासिसंलापनामके' सुमनोहरे काव्ये साधु प्रश्नोत्तरमुखेन समुट्टङ्कितं विद्यते। तज्जिज्ञासुभिस्तत एव काव्यामृतरसास्वादेन सहैव दार्शनिकतर्ककर्कशोऽपि विषयो वैदुष्यविमर्दितः साधुसम्पादितो नारिकेलमोदक इवास्वादनीयः। अस्माभिरप्यद्य नास्तिकवादान्तं कृत्वैव विरम्यतेऽग्रे सर्वेषामेवास्तिकानां संक्षेपतो दार्शनिकाः सिद्धान्ताः क्रमशोऽभिधायिष्यन्ते।

× × × × ×

भारतीय व्यवस्थापरिषदो निर्वाचनम्।

—:०:—

सम्प्रति प्रधान व्यवस्था-परिषदः सदस्यनिर्वाचनावसरे सर्वत्रैव प्रायशो राष्ट्रियमहासभा (कांग्रेस) सदस्या एव विजयिनो जाताः। एतेनानुमीयते सर्वतो निराशामापन्नापि जनता राजनीतिपथस्य परिष्कारमधुनाप्यपेक्षते। अतोऽस्मिन्नवसरे राष्ट्रप्रतिनिधिस्वरूपैरेभिर्महाभागैः पारस्परिकं वैमत्यं विहायैकमत्यं जुषमाणैः किमपि राष्ट्रियमेव सुकृत्यं विधेयम्। येन शिक्षाप्रचारकार्ये अन्यान्येष्वपि विभागेषु समुचिता समुन्नतिः स्यात्। नहि शारदाविधानमन्दिर-प्रवेश-धारानिर्माणप्रभृति-विफलप्रयासकार्य्यवत् धार्मिकप्रश्नोत्थापनादिस्तत्र भारतीयसंस्कृति-विलोपको व्यापारो विधेय इत्यस्माकं सर्वप्रथमं वक्तव्यम्। धार्मिकं सामाजिकं विषयं विहाय राजनीतिविषयस्य तत्र चर्चायां सर्वेऽपि प्रतिनिधयः स्वमतं दद्युश्चेत्कल्याणमपि स्याद्देशस्य। धार्मिकविषयस्तु स्वयमेव परिष्करणीयस्तत्र शासकानां हस्तप्रक्षेपः सर्वथैवानुचित इति न विस्मरणीयम्, मन्येऽस्माकं प्रतिनिधयोऽवश्यमिहावधास्यन्तीति विरमामो विस्तरात्।

धर्मप्रयोजनम् ।

अद्यत्वे धार्मिकस्य भावस्य जनतायां कियान् ह्रासो जात इति नास्ति समाचारपाठकानां महोदयानामविदितम् । साम्यवादसदस्यैस्तु प्रत्यक्षत एवाक्रमणं धार्मिके जगति विधीयते । इह वाराणस्यां सञ्जायमाने वौद्धधार्मिकसम्मेलने साम्यदलीयभावः तत्सदस्यैः श्रीसम्पूर्णानन्दमहाशयैः प्रकाशित एवास्ति । यस्योपरि टिप्पणीं कुर्वद्भिः 'आज'—पत्रसम्पादकैरपि परिदर्शित एवास्ति साम्प्रतिकजनानां धार्मिको भावः, यत् 'प्रत्यक्षदृष्ट्या धर्मस्य को हि उपयोगो विद्यते ? वर्तमानसमयेऽकिञ्चनानां किमुपकरोति धार्मिकः संसारः ?' इत्यादि जनमतप्रतीकं परिदर्शयद्भिरेभिर्महोदयै र्बहूपकृतं सनातनधर्मस्येति इमे अस्माकं साधुवादभाजनानि ।

इतोऽप्यधिकतयाऽस्माकं ते महोदया धन्यवादभाजनानि ये हि अ० भा० संस्कृतधार्मिकविश्वविद्यालयतः प्रवर्तितां धार्मिकीं परीक्षां वर्द्धयितुं यतमानाः सन्ति, यतो हि सर्वत्र प्रसृमरस्यास्य भावस्योत्तरप्रदानमात्रस्यैव कृते न हि, किन्तु सर्वथैवाकिञ्चनजनशोषिकां धनप्रधानां पाश्चात्यसभ्यतामिह भारते वर्द्धमानामुन्मूल्याध्यात्मिकविचारबहुलां प्राचीनां सर्वजनकल्याणकरीं वर्णाश्रमव्यवस्थामेव पुनः परिष्कर्तुं ।

"ब्राह्मणः समदृक् शान्तो दीनाना समुपेक्षकः
स्रवते ब्रह्म तस्यापि भिन्नभाण्डात् पयो यथा ।
सर्वेषां यः सुहृन्नित्यं सर्वेषां च हिते रतः
कर्मणा मनसा वाचा स धर्मं वेद जाजले" ।

इत्यादि निगूढं धार्मिकभावम् सर्वेषां पुरतः प्रस्थापयितुमेवास्याः प्रथममुद्देश्यं विद्यते । धर्मेणैव सत्यो भारतीयः साम्यवादो जगति पुनः समेधितो भवितुमर्हति । सनातनधर्मज्ञानेनैव वर्णाश्रमविभागद्वारैव सर्वेषामेवाकिञ्चनानां समाजे स्थानं परिष्कृतं भवितुमर्हति । धर्म एव—

कुसूलकुम्भीधान्यो वा ऽयाहिको द्व्याहिकोऽथवा ।
जीवेद्वापि शिलोञ्छेन श्रेयानेषां परः परः ।

इति सर्वश्रेष्ठं राज्यशासननियमनिर्मातारं ब्राह्मणं शास्ति ।

"प्रजापीडन-सन्तापात्समुद्भूतो हुताशनः
राज्ञो यशः श्रियः प्राणानदग्ध्वा न निर्वतते"

इति शासकान् शास्ति ।

धर्मः सर्वानेव शास्ति । इत्थं हि धर्मज्ञानसत्वेऽकिञ्चनानां स्थितिः सर्वथा परिष्कृता स्यात् । सर्वेऽपि स्वोचितभागग्राहिणो भवेयुः । वर्णाश्रमव्यवस्था भारतीयः साम्यवादो विद्यते । तस्यैव सम्यज्ज्ञानाभावादियं दुर्दशा भारतीयानां सञ्जातेति पुनर्वर्णव्यवस्थापरिष्कारेणैव सर्वं सामञ्जस्यं सम्पादितं स्यादिति-विरम्यते विस्तराद् ।

× × × × ×

ग्राहकमहोदयेभ्यो निवेदनम् ।

श्रीमन्तः पाठकमहोदयाः घोरेऽस्मिन् धर्मविप्लवसमये सर्वाभ्युदय-प्रदस्य सनातनधर्मस्य प्रचाराय प्रयतमानोऽयं 'सूर्योदय'ः भवतां सकरुणमवलो-कनमाकाङ्क्षति । श्रीमतां व्यतीताब्दस्य वार्षिकं साहाय्यं यदासीत् तच्च गत-भाद्राश्विनकार्तिकेषु समाप्तिमगात् । अतः शीघ्रं धनादेश-(मनिआर्डर) द्वारा स्वकीयं वार्षिकं साहाय्यं प्रेषयन्तु । आशास्महे भवन्तोऽस्य वार्षिकं साहाय्यं नूनं प्रेषयिष्यन्तीति । येषां मूल्यं न आगमिष्यति तेषां सविधे पञ्चदशदिनानन्तरं वी० पी० द्वारा सूर्योदयो गमिष्यति । येषां खलु महोदयानां 'सूर्योदय'-ग्रहणेच्छा न वर्तते, तैः कृपया एतद् विज्ञप्तिपठनानन्तरमेव वयं विज्ञापीनयाः, अन्यथा निरर्थकं वयं क्षतिग्रस्ता भविष्याम इति सबहुमानं सानुरोधं च निवेदयामः ।

३३१८ श्रीनारायणशर्मा विद्यार्थी हैदराबाद ।
३३२१ मन्त्री-छात्र सभासनातन संस्कृतपाठशाला गजाधरी ।
३३२५ श्रीधर्मवीर विद्यार्थी, खुर्जा ।
३३३२ मैनेजर श्रीकेदारनाथ विद्याधरवाचनालय गुप्तकाशी,
३३३४ श्रीपुष्पानन्द चमोली विद्यार्थी, श्रीकेदार संस्कृतविद्यालय शोणितपुर ।
३३३५ श्रीनारायणशर्मा कुरुदवाड़कर, धारवाड़।
३३३७ प० राजकुमार शास्त्री नवाई ।
३३३८ श्रीलाल विद्यार्थी देवप्रयाग ।
३३४० श्रीसत्यनारायण उपाध्याय, मुंगेर ।
३३४१ श्रीप्रफुल चन्द्रशर्मा गंजाम,
३३४२ श्री पं० जगदीशचन्द्र प्रसाद आचार्य जोधपुर ।
३३४३ हेडमास्टर ए० वी० म्युनिसिपल हाई स्कूल कानपुर ।
३३४५ श्रीराम प्रसाद हटवाल-गढवाल ।

३३४६ पं० रामविलासचतुर्वेदी काव्यतीर्थ वर्दवान।
३३४७ श्रीवासु मिश्र विद्यार्थी विजयगढ़।
३३४८ हेडमास्टर म्युनिसिपल हाईस्कूल चिन्तामणि।
३३५० श्रीमक्खनलालमिश्र विद्यार्थी राजकीयविद्यालयखेतड़ी।
३३५१ मन्त्री-छात्र समिति-धर्मसमाजसंस्कृतपाठशाला, सारन।
३३५२ स्वामीदयालगिरि सन्यासी जम्मूष्टेट।
३३५३ श्रीमहेन्द्र प्रसाद शर्मा-मटिहानी।
३३५४ श्रीराजारामपाण्डेय एम्प्रेस संस्कृतपाठशाला, बहराइच।
३३५८ शास्त्री विट्ठलनाथ दीक्षित-उदयपुर।
३३५९ छात्र श्रीरामनारायण चतुर्वेदी-चीदानी।
३३६० श्रीहरगोपाल शास्त्री लाहौर।
३३६१ श्रीनिवास चतुर्वेदी विद्यार्थी, भागलपुर।
३३६२ श्रीपुरेन्द्रझा विद्यार्थी, भागलपुर।
३३६३ श्रीसुदामा राम जूनियर, अम्बालासिटी।
३३६४ हेडमास्टर हिन्दूहाई स्कूल, मुंगरावादशाहपुर।
३३६५ श्रीमधुसूदन शर्मा भट्टरायोपाध्याय नेपाल।
३३६६ गन्धा सुन्दरैया गण्टूर।
३३६७ पं० श्रीचन्द्रशर्मा ग्वालियर स्टेट।
३३६८ श्री दुर्गादास विद्यार्थी पटियाला स्टेट।
३३६९ श्री दिनेश मिश्र मुजफ्फरपुर।
३३७० पं० लक्ष्मण मिश्र सरस्वती सदनपुस्तकालय, गया।
३३७१ विद्यार्थी प्रेमनाथ, श्रीनगर।
३३७२ श्रीचन्द्रिकाप्रसाद छात्र-संस्कृत पाठशाला धनकुटवां चम्पारन।
३३७३ श्रीशंकरराव पलसीकर उज्जैन।
३३७४ श्रीविश्वेश्वरलाल शर्मा जोशी, सूरजगढ़।
३३७५ श्री मदन लालशर्मा शास्त्री मुलतानसिटी।
३३७६ श्रीदेवशंकर चौधरी विद्यार्थी दरभंगा।
३३७७ श्रीयुक्त उमेशचन्द्र शर्मा विद्यार्थी, बुलन्द शहर।
३३७८ स्वामी देशराजसिंह निर्मलसंस्कृतविद्यालय, काशी।
३३७९ श्रीमोंराजभण्डारी, जोधपुर।
३३८० मन्त्री सनातनधर्म संस्कृत पाठशाला कुल्लू।
३३८१ श्रीरामदासद्विवेदी सरयूपारीण संस्कृत पाठशाला प्रयाग।
३३८२ श्रीकाशीनाथ त्रिपाठी विद्यार्थी कावर।
३३८३ हेडमास्टर ए० वी० एम० स्कूल, बड़नगर।
३३८४ श्रीमनोहर लाल विद्यार्थी राजगढ़।

देवभाषापरिषद् ।

देवभाषापरिषदो वार्षिकमधिवेशनमेषमः 'सिवान' नगरे महता समारोहेणागामि बृहद्दिनावकाशे सम्पत्स्यते। माननीयानां विदुषां समीपे सभापतिपदमलङ्कर्त्तुं प्रार्थना विहिताऽस्ति। स्वागतकारिणी समितिःसङ्गठिताऽनवरतं सम्मेलनस्य साफल्याय प्रयतते। सति सभापति-दिनयो निर्णये तदपि वृत्तं पत्रेषु प्रकाशयिष्यते— स्वागतमन्त्री, रामलग्नपाण्डेयः।

संगृहीतसमाचाराः ।

गताक्टूबरमासस्यावसाने (१९३४) मोहमय्यां (बम्बई) सम्पन्नस्य राष्ट्रियमहासभाया (कांग्रेस) गताधिवेशनस्य साफल्ये महान् मतभेदो दृश्यते। राजनीतिक-दृष्ट्या सम्मेलनमिदं सफलं न जातम् इति बहूनां तत् सदस्यानां मतम्।

अस्मिन् महाधिवेशने सम्मिलितानां प्रतिनिधिगणानां सार्द्धसहस्रद्वयात्मिका संख्या आसीत्। दर्शकाः षट्सहस्रसंख्यकाः, स्वयंसेवकानां सहस्रद्वयं, एवं स्वयंसेविकानां महिलानां शतत्रयम्, स्वागतसमितिसदस्यानां द्विसहस्रमिताः, कार्यकर्तॄणां सहस्रैकमिता समाचारपत्रप्रतिनिधीनां अष्टशतमिताः, संख्या आसन्। कांग्रेसनगरनिर्माणे सार्द्धद्विलक्षस्य व्ययो जातः। विविधभागीय आयोऽपि त्रिलक्षमितोऽभवत्। सर्वविधं व्ययं विधाय त्रिंशत् सहस्रमित आयो विद्यते।

× × × + ×

श्रूयते श्रीमान् गान्धिमहोदयः साम्प्रतं राष्ट्रसभाकार्यं न विधास्यति। अत एव महात्मना तेन वर्तमानराष्ट्रपतेः वाबूराजेन्द्रप्रसादमहोदयस्य सविधे राष्ट्रसभातः (कांग्रेस) स्वीयं त्यागपत्रं प्रेषितम्। राष्ट्रमहासभां परित्यज्य केवलं ग्रामसंघटनकार्यं करिष्यतीति।

× × × × ×

नवम्बरमासस्य त्रयोदश्यां तिथौ प्रयागविश्वविद्यालयस्य पदवीदानमहोत्सवो जातः। अस्य चान्सलर सर मलकमहेली-(युक्तप्रान्तीयप्रधानशासकः) महोदयः सभापतिपदं समलङ्कृतवान् आसीत्। अत्रावसरे आन्ध्रविश्वविद्यालयस्य वाइसचान्सलर डाक्टर सर राधाकृष्णनन्महोदयस्य विद्यार्थिनां कृते परमोपयोगि शिक्षाविषयकं सामाजिकं च भाषणमभूत्। तस्मिन् दिवसे सभापतिमहोदयेन भूतपूर्वोपाध्यक्षस्य (वाइसचांलसर) महामहोपाध्याय डाक्टर गंगानाथ झा महोदयस्य तैलचित्रोद्घाटनं कृतम्।

× × × × ×

भारतीय व्यवस्थापरिषदः सदस्यानां नवीनं निर्वाचनं सम्पन्नम् । निर्वाचितेषु सदस्येषु राष्ट्रियसभायाः (कांग्रेस) सदस्य संख्याधिक्यमस्ति । नेशनलिस्ट नामधेया माननीय माळवीयमहोदयमतावलम्बिनो वंगपञ्जाम्बुप्रान्तयोः विशेषतो विजयिनो जाताः । तत्र चोभयदलसदस्येषु-सप्तदशसंख्याकाः सदस्याः सनातनधर्म-विरुद्ध-विधानस्य विरोधं करिष्यन्ति । वहवः कांग्रेसमतानुयायिनः सेठ गोविन्ददासः, एस० सत्यमूर्तिप्रभृतयः धार्मिके सामाजिके च विषये नवीनविधाननिर्माणस्य विरोधं विधास्यन्ति । अजमेरनिवासी श्रीहरबिलास शारडा पराजयं लेभे । अयमेव 'शारदाविवाह एक्ट' इत्याख्यस्य विवाह-विधानस्य जनकः ।

× × × × ×

काश्यां नवम्बरमासस्य २८ तिथितः सप्तदिन पर्यन्तं संगीतसम्मेलनस्य षष्ठाधिवेशनं संजातम् । अत्र वहवः संगीत-कला-विज्ञा विविधवाद्य-वादका नृत्यकला नीपुणाः, इन्दोर, ग्वालियर, कलकत्ता, लक्ष्मणपुर, मुम्बई प्रभृतिनगरेभ्यः समागता आसन् ।

+ × × × ×

अखिलभारतवर्षीय-संस्कतविश्वविद्यालयस्य धार्मिकी परीक्षा, अमांवा आरा, जबलपुर काशी, कानपुर, वलिया, मैनपुरी आदि विविध स्थानेषु परीक्षा-केन्द्राध्यक्षाणां सुप्रबन्धेन, सम्पन्ना । तत्फलमपि—मासद्वयाभ्यन्तरे प्रकाशितं भविष्यति ।

× × × × ×

"तैलचित्रोद्घाटनमहोत्सवः"

काशीस्थ राजकीय-विद्यालयेऽग्रहायणमासस्य कृष्णषष्ठयां तत्क्रमेण नवम्बरमासस्य सप्तविंशतितारिकायां पराह्णे सार्धद्विवादनवेलायां आगते र्नानोपाधिविभूषितैः सभ्यैः, उपस्थितैरांग्लभाषाप्रोफेसरैः संस्कृत प्रोफेसरैश्च तथा चांगलभाषाछात्रैः संस्कृतभाषाछात्रैस्तथान्यैरुपस्थितैः सज्जनवृन्दैः सुपरिपूर्णे नानावाद्यवादनैः सुगीतैश्चालंकृते सभामण्डपे काशीराज के० सी० आई० श्री १०५ आदित्यनारायणसिंहेमहोदयेन स्वकरकमलनैव श्रीमद्वेदमार्गप्रतिष्ठापनाचार्याणां श्रीमन्मध्वाचार्यस्वामिनां तैलचित्रोद्घाटनं कृतम्—

कमलाकान्तपाण्डेयः (व्याकरणाचार्यः)

उपयुक्तक्रिया-कर्मकसङ्कलनम् ।

सङ्कलयिता—श्रीदीनानाथशर्म्मा सारस्वतशास्त्री ।
('मुलतान'-स्थ-श्रीसनातनधर्मसंस्कृतकालेजाऽध्यापकः)

——:॥:——

(क्रमागतम्)

बदला निकालता है १०५ ।

(४) प्रतिकरोति । निर्य्यातयति । (४) निष्क्रयीकरोति ।

बन्द करता है १०६ ।

(१) अपिदधाति । निमीलयति, न्यमीमिलत् । (१) पिधत्ते । मुकुलयति । मुद्रयति, अमुमुद्रत् । सङ्कोचयति समचूकुचत् । संवृणोति ।

(२) बन्द होता है १०७ ।

निमिषति । निमीलति । (३) पिधीयते । मुकुलीभवति । मुद्र्यते, सङ्कुचति ।

बान्धता है १०८ ।

कीलयति । (१) नह्यति । पाशयति, अपीपशत् । (१) बध्नाति, अबध्नात्, अभान्त्सीत् । सन्दानयति । (१) संयच्छति (ते), समयंसीत्, समयंस्त ।

बुलाता है १०९ ।

आकारयति, आचीकरत् । आह्वयति, आह्वयत् । (१)

बेइज़्ज़ती करता है ११० ।

अवगणयति । (१) अवजानाति, अवाजानात् । अवधीरयति । अवमनुते (१) अवमन्यते, अवामंस्त । अवमानयति । अवहेलयति । असत्कुरुते (४) । (४) निकरोति । परिभवति । विमानयति ।

बेपर्वाही करता है १११ ।

उपेक्षते । प्रमाद्यति । विमनायते । (२) ।

(२) बेहोश होता है । ११२ ।

मूर्च्छति । विचेतीभवति । विमुह्यति (३) ।

(२) बैठता है ११३ ।

आस्ते, आसिष्ट । उपविशति (१) उपाविक्षत् । (१) निविशते, न्यविक्षत । (१) निषीदति, न्यषदत् ।

---

(१) अनिट् । (२) अकर्म्मकः । (३) वेट् । (४) लटि सेट्, अन्यत्राऽनिट् ।

२

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

(२) भागता है ११४ ।

अपक्रामति । (१) अपैति । धावति । पलायते । प्रणश्यति (३) ।

भूखा है ११५ ।

अशनायति । (१) क्षुध्यति । जिघत्सति । बुभुक्षते ।

भेजता है ११६ ।

प्रस्थापयति, प्रातिष्ठिपत् । (१) प्रहिणोति, प्राहिणोत् प्राहैषीत् । प्रेषयति, प्रैषिषत् । विसर्जयति, व्यसीसृजत्-व्यससर्ज्जत् ।

(२) मरता है ११७ ।

(१) उपरमति, ते । (१) परैति । (१) पर्य्यवस्यति । (१) प्रमीयते (१) प्रैति । (४) म्रियते, + अम्रियत । (१) सन्तिष्ठते । (१) समाप्नोति ।

मांगता है ११८ द्विकर्म्मकः ।

अभ्यर्थयते, अभ्यार्तथत । नाथति । प्रार्थयते, प्रार्थयत । भिक्षते । याचति, ते,अयाचीत्-अयाचिष्ट । वरयति । वृणीते, अवृणीत । वृणाति, अवृणोत् ।

मारता है ११९ ।

(१) आलभते । उच्छिनत्ति (१) उज्जासयति (एतद्योगे षष्ठी भवति, तस्योज्जासयति) । उन्मूलयति । (१) क्षिणोति । तृणेढि । नाशयति, अनीनशत् । निबर्हयति । निर्मूलयति । प्रमापयति । मारयति, अमीमरत् । विशसति । व्यापादयति, व्यापीपदत् । शृणाति । सञ्ज्ञपयति । (४) संहरति, समहार्षीत् । सूदयति । (४) हन्ति, अहन्, अवधीत् हिनस्ति । (लकड़ी आदि से मारता है—) आहन्ति (स्वाङ्गकर्म्मकत्वेऽकर्म्मकत्वेचाऽऽत्मनेपदम्—आहते) । ताडयति, अतीतडत् ।

मिलता है १२०

(४) आसजति, आसाङ्क्षीत् । मिलति, ❀ अमेलीत् । युज्यते (१) अयुज्यत । श्लिष्यति, अश्लिष्यत् । सङ्गच्छते (२) समगंस्त । सम्पृणक्ति । (१) सम्बध्नाति । (१) संयुज्यते । संसृज्यते ।

मिलाता है १२१

छुरयति । मिश्रयति । योजयति, अयूयुजत् । सङ्घटयति । संमेलयति । संयुनक्ति (१) संयोजयति ।

+ मृङ् धातुर्लिट् लुङ् लृट्-लृङ्क्षु परस्मैपदी भवति ।

(१) अनिट् । (२) अकर्मकः । (३) वेट् । (४) लिटिसेट्, अन्यत्राऽनिट् ।

❀ मिलधातोर्लुङि मेलिष्यतीतिभवति, मिलिष्यतीति त्वपाणिनीयम् ।

(२) मुकाबला करता है १२२

तुलामधिरोहति (१) प्रतिगर्जति । सङ्घर्षति । स्पर्द्धते, अस्पर्धिष्ट । साम्मुख्यं करोति (४) । प्रतियोगितां विधत्ते (१) ।

मुख़्तसर करता है १२३

संक्षिपति । सङ्गृह्णाति । समस्यति । (४) समाहरति ।

(२) मेहनत करता है १२४

आयस्यति । प्रयस्यति, प्रायस्यत् । श्राम्यति । यतते ।

याद करता है १२५

अध्येति । (१) अभिजानाति । चिन्तयति, अचिचिन्तत् (१) ध्यायति, अध्यायत् । (४) स्मरति, अस्मार्षीत् (एतद्योगे षष्ठ्यपि भवति) ।

रक्षा करता है १२६

अवति । (३) गोपायति, अगौप्सीत्, अगोपीत्, अगोपायीत् । (१) त्रायते † अत्रायत । (१) पाति, अपासीत् । पालयति, अपीपलत् । पिपर्त्ति, अपिपः । भुनक्ति (१) अभुनक् । रक्षति, अरक्षीत् ।

रखता है । १२७

(१) आदधाति । आरोपयति । निदधाति । (निधत्ते । विन्यस्यति, विन्यास्यत । स्थापयति, अतिष्ठिपत् ।

रहता है । १२८

(१) अधितिष्ठति, अध्यष्ठात् (एतद्योगे आधारस्य कर्म्मता भवति, न तु सप्तमी, यथा—वैकुण्ठमधितिष्ठति) । (१) अधिवसति, अध्यवात्सीत् (एतद्योगेऽपि कर्म्मत्वम्) । अधिशेते, अध्यशेत (एतद्योगेऽपि द्वितीयैव) । अध्यास्ते (एतद्योगेऽपि द्वितीयैव) । (१) अवतिष्ठते । आस्ते । (१) तिष्ठति । (४) ध्रियते । । (१) निवसति, न्यवात्सीत् । वर्त्तते । (१) वसति, अवसत् ।

(२) रोता है १२६ ।

क्रन्दति । परिदेवते, पर्य्यदेविष्ट । बाष्पायते । रोदिति, अरोदीत्—अरोदत्, अरुदत, अरोदीत् । विलपति, व्यलपत् ।

(२) लड़ता है १३० ।

कलहायते । (१) द्वेष्टि, अद्वेट् । (१) युद्ध्यते, अयुद्ध । विगृह्णाति व्यगृह्णात् । विगृहणीते । विराध्नोति (१) । (१) विरुणद्धि, व्यरुणत् व्यरौत्सीत् । (१) विप्रतिपद्यते । विवदते । वैरायते । (४) संप्रहरते । सङ्ग्रामयते ।

लाता है १३१ ।

(१) आनयति, आनैषीत् । (४) आहरति, आहार्षीत् । (१) उपनयति ।

---

† त्रैङ्धातोर्लोटि मध्यमपुरुषैकवचने 'त्रायस्व' इति भवति । त्राहीति त्वपाणिनीयम् ।
(१) अनिट् । (२) अकर्मकः । (३) वेट् । (४) लुङि सेट्, अन्यत्राऽनिट् ।

लांघता है। १३२।

अतिक्राम (म्य) ति। (४) अतिगच्छति। अतिशेते, अत्यशयिष्ट। (१) अत्येति। उल्लङ्घयति। विलङ्घते,अलङ्घिष्ट।

लिखता है १३३।

अङ्कते, आङ्किष्ट। अङ्कयति, आञ्चकत्। * लिखति, अलेखीत्।

लेजाता है १३४ (द्विकर्मकः)।

गमयति, अजीगमत्। (१) नयति, अनैषीत्। प्रापयति, प्रापिपत्। लम्भयति, अललम्भत्। (१) वहति।

लेता है १३५।

(१) आदत्ते, आदित। (१) उपादत्ते। गृह्यते। गृह्णाति, अग्रहीत्, अग्रहीत्। गृहृणीते। प्रतीच्छति। (१) लाति। (४) स्वीकरोति।

(२) लोभकरता है १३६।

गृध्यति। धनायति। लुभ्यति।

विघ्न करता है १३७।

अन्तरयति। (१) प्रतिबध्नाति। प्रत्यर्थयति। प्रत्यूहति-ते। विघ्नयति। विहन्ति (४)।

विचारता है १३८।

(१) अनुमाति, अन्वमात्। (१) अनुसन्धत्ते, अनुसमधात्। अन्वीक्षते। आलोचते, आलोचिष्ट। आलोचयति, आलुलोचत्। (१) उन्नयति। ऊहते औहिष्ट। चिन्तयति। (१) ध्यायति। (१) परामृशति, परामार्क्षीत्। मीमांसते, अमीमांसिष्ट। विचारयति, व्यचीचरत्। वितर्कयति, व्यतर्कयत्। (१) विन्ते। (१) विमृशति, व्यमृक्षत्। (१) विविनक्ति। विवेचयति। (१) वेवेक्ति।

विवाह करता है १३९।

(१) उद्वहति, उदवाक्षीत्। (१) उपयच्छते, उपायत-उपायंस्त। (१) परिणयति, पर्य्यणैषीत्। पाणौ करोति (४)। (१) विवहति। (४) हस्ते करोति।

विश्वास करता है १४०।

(१) प्रत्येति। मानयति। विश्वसिति, व्यश्वसीत्। विस्रम्भते। (१) श्रद्धाति, अश्रद्धात्। (१) श्रद्धत्ते। रुम्भावयति। (क्रमशः)

---

* लिखधातोर्लुटि लेखिष्यतीति। ,लिखिष्यतीति त्वपाणिनीयम्।

(१) अनिट्। (२) अकर्म्मकः। (३) वेट्। (४) लुटि सेट् अन्यत्राऽनिट्।

सन्देशः ।

ले०—साहित्यधुरीणो महावीरप्रसादजोशी, काव्यतीर्थः (झुण्डलोदाभिजनः)

अशनि-निपातःकामं भवतु सुखेन ॥
क्षणमपि वा स्नेहोऽस्तु मदीयमुखेन ॥ १ ॥
किन्त्वभागिनी स्मरणं कथं जहातु ॥
किमिव कुमुदिनी शशिनं विहाय विभातु ॥ २ ॥
रसिकमणे ! सत्यं गुणानुरक्तोऽसि ॥
व्रज-बाला विमुच्य कुब्जासक्तोऽसि ॥ ३ ॥
पुरा जितो यः कामं त्वद्वदनेन ॥
दासी दन्दह्यते तेन मदनेन ॥ ४ ॥
विरह-वेदनामहं सहिष्ये नाम ॥
यावत्त्वं नायासि विनिर्जित-काम ! ॥ ५ ॥
द्रुतं माधवो हृदः प्रतीक्षणेन ॥
किं न युनक्ति कोकिलां प्रियां क्षणेन ॥ ६ ॥
कुटिलो लोकः कुलटां मां जानातु ॥
मम गात्राण्यपि वज्रा सपदि लुनातु ॥ ७ ॥
मनसि मुदस्तव विरहान्मे नोदेति ॥
विना मधुं किं पिकी मधुरतामेति ॥ ८ ॥
विरहविभावसुरधिकं तथा विभाति
यथा शीतलः सूर्योऽपि प्रतिभाति ॥ ६ ॥
दाहो वर्षति हिमकर-कर-निचयेन ॥
भवति वेदना कुलानुसरणनयेन ॥ १० ॥
मयि न दया चेन्न भवतु करुणाधाम !
कपिला किन्त्वपराध्यति ते किं नाम ॥ ११ ॥
विरहे या तृणजीवनमपि विजहाति ॥
किमिव न सा ते स्मृति-गोचरतां याति ॥ १२ ॥
कृष्ण ! कामये कामं न किमपि वस्तु ॥
किन्तु मदीया मथुरायां जनिरस्तु ॥ १३ ॥
त्वद्दर्शन-लालसा तु सततमुदेति ॥
किन्तु न हृदयं क्षणमपि ते प्रत्येति ॥ १४ ॥
स्वागताय सुकुसुम-मालां रचयामि ॥
हृदय-देवमपि किन्तु न हन्त ! प्रयामि ॥ १५ ॥
मुदा कुब्जया सह सुखभोगं यातु ॥
किन्तु मम दशां काऽपि न नेया जातु ॥ १६ ॥
यदनुचितं कथितं ते दुःखभरेण ॥
शान्त्या सहेत्विमं तन्मनोहरेण ॥ १७ ॥

न्यायशास्त्रस्य धुरन्धरलेखकाः ।

(ले० — पं० छज्जूरामशास्त्री कविरत्नं विद्यासागरः)

न्यायशास्त्रस्य प्रवर्तको महर्षिगौतमो मन्यते । अयं हि ऋग्वेदादिसंहितासूपनिषत्सु महाभारते च स्मर्यते । महर्षे रङ्गिरसः प्रपौत्रो दीर्घतमसः पुत्रोऽहल्यापतिश्चायमेव महात्मासीत् । स्थितिकालश्चास्य त्रेतायुगे मन्यते सर्वैरपि । अनेन महात्मना "न्यायदर्शन" नामकं ग्रन्थं निर्माय तर्कवादस्य सूत्रपातः कृतः । सर्वैरपि दर्शनकारै स्तर्कवादोऽस्मादेव गृहीतः । न्यायदर्शने पञ्चाध्यायाः, प्रत्यध्यायमाह्निकद्वयम् । अत्रोक्तषोडशपदार्थज्ञानाज्जीवस्य मोक्षो भवति । न पुनरावृत्तिः संसारे । अत्रोक्तानां वाद-जल्प-वितण्डा-छलजाति-निग्रहस्थानानां ज्ञान तत्त्वनिर्णयाय प्रतिवादि-पराजयाय चात्यन्तमुपयोगि । महर्षिकणादकृतवैशेषिकदर्शनस्य भाष्यमप्यनेनैव गौतमेन प्रशस्तपादनाम्ना लिखितम् । यतोऽस्यैव महर्षे स्त्रीणि नामानि सन्ति । गौतमोऽक्षपादः प्रशस्तपादश्चेति । न्यायवैशेषिकयो र्विषयः प्राय एक एव । न्यायोक्तानां षोडशपदार्थानां वैशेषिकोक्त-सप्तपदार्थेष्वन्तर्भावात् । वस्तुतस्तु न्यायो वैशेषिकस्य विस्तृतं परिमार्जितं च व्याख्यानमेव । एतस्य दर्शनस्योपरि चन्द्रगुप्तसमकालीनवात्स्यायनमुनिना भाष्यं निर्मितम् । कौटिल्यपूर्वक-नन्दराज्योच्छेत्तृत्वा "त्कौटिल्य" इति ।

चणकनाम्नो मुनेः पुत्रत्वात् "चाणक्य" इत्यस्यैव नामद्वयमन्यत् । कामशास्त्रस्य कौटिलेयार्थ-शास्त्रस्य च निर्माता अयमेव महात्मा । एतत्कृतग्रन्थत्रयस्य बहवः श्लोकाः परस्परं मिलन्ति । येनैककर्तृत्वं स्पष्टं सिध्यति । एतस्य स्थितिकालो विक्रमाब्दारम्भात् शतत्रयवर्षपूर्वं निश्चितः । एतन्निर्मित-भाष्यानन्तरं न्याये शतद्वयासन्ना ग्रन्था अद्य यावन्निर्मिता आसन् । एतद्भाष्यस्य वार्तिकं विद्वद्वरेणोद्योतकर-मिश्रेण निर्मितं यदुक्तं तेनारम्भे—

"यदक्षपादप्रतिभो भाष्यं वात्स्यायनो जगौ,
अकारि महतस्तस्य भारद्वाजेन वार्तिकम्" ।

उद्योतकरमिश्रो विक्रमीयषष्ठशतके वर्तमान आसीत् । महाकविसुबन्धुना वासवदत्तायामुद्योतकरः स्मृतः । अस्य वार्तिकस्योपरि मैथिलपण्डित-वाचस्पतिमिश्रेण तात्पर्यटीका विरचिता । शांकरभाष्य-भामती-सांख्यतत्त्वकौमुदी—योगवाचस्पत्यादिकर्ताऽप्ययमेव महात्मा । एतस्य स्थितिकालः स्वयमनेन लिखतः ।

"न्यायसूची निबन्धोऽयमकारि सुधियां मुदे,
श्रीवाचस्पतिमिश्रेण "वस्वङ्कवसु" (८९८) वत्सरे" ।

तस्या अपि टीका मैथिलविदुषा उदयनाचार्येण "तात्पर्यपरिशुद्धि" रकारि । किरणावली कुसुमाञ्जल्योरप्ययमेव प्रणेता । अनेन स्थितिकालः स्वयमेकत्र लिखितः ।

"तर्काम्बराङ्क (९०६) प्रमितेष्वतीतेषु शकान्ततः ।
वर्षेषूदयनश्चक्रे सुबोधां लक्षणावलीम्"

एतदनुसारं (१०४१) विक्रमसंवत् भवति । एतदनन्तरं न्याय-वैशेषिक-स्तद्दर्शनयो स्तट्टीकानां च सारं गृहीत्वा नूतनया रित्या गङ्गेशोपाध्यायेन "तत्त्व-चिन्तामणि-ग्रन्थः" संजग्रन्थे । अयं महात्मा मीमांसकोऽप्यासीत् । यदुक्तमस्य तनयेन वर्धमानोपाध्यायेन ।

"न्यायाम्भोजपतङ्गाय मीमांसापारदर्शिने,
गंगेश्वराय गुरवे पित्रेऽत्रभवते नमः" ।

कवितार्किक-मूर्धन्य-श्रीहर्षमिश्रेण खण्डखण्डने तत्त्वचिन्तामणे र्नाम गृहीतम् । श्रीहर्षश्च विक्रमीयद्वादशशतक-पूर्वार्धे कन्नौजराजस्य जयचन्द्रस्य सभायां वर्तमान आसीत् । गंगेशोपाध्यायस्य स्थितिकालो विक्रमीय-द्वादशशत-कारम्भ एव, अस्य पुत्रेण वर्धमानपण्डितेनापि किरणावलीप्रकाशादयः कति-पयटीकाग्रन्थाः निर्मिताः । तत्त्वचिन्तामणेरुपरि जयदेवपण्डितेन पक्षधरापर-नाम्ना "आलोक" टीका रचिता । स च हरिमिश्रशिष्यः । यदुक्तं तेनारम्भे ।

"अधीत्य जयदेवेन हरिमिश्रात्पितृव्यतः,
तत्त्वचिन्तामणेरित्थमालोकोऽयं प्रकाशितः" ।

प्रसन्नराघवचन्द्रालोकयोरयमेव निर्माता । अस्य स्थितिकालो विक्रमीय चतुर्दशशतकपूर्वभागो निश्चितः । एतस्य विषये तस्मिन्समये ।

"पक्षधरप्रतिपक्षी ह लक्षीभूतो न दृश्यते"

इयं प्रसिद्धिरासीत् । मणेर्द्वितीया टीका वासुदेवसार्वभौमशिष्येण रघुनाथतार्किकशिरोमणिना दीधिति र्निरमायि । यस्या विद्वत्समाजे महती प्रतिष्ठा । रघुनाथो नवद्वीपे विक्रमीय-पञ्चदशशतके वर्तते स्म । अनेन स्वटीकाविषये इदं लिखितम् ।

"सर्वःशास्त्रमधीते कुरुते कुतुकान्निबन्धमप्यत्र,
अस्य तु किमपि रहस्यं केचिद्विज्ञातुमीशते सुधियः" ।

दीधिति-टीकोपरि पञ्चदशासन्नाष्टीकाःसन्ति । रघुनाथशिष्य—मथुरा-नाथतर्कवागीशेन तत्त्वचिन्तामणे रहस्यटीका लिखिता । या सम्प्रति "माथुरी" ति नाम्ना प्रसिध्यति । अयं महात्मा वंगदेशवास्तव्य आसीत् । एन-मतिवृद्धमपि सन्तं तर्कशास्त्रस्य पठनपाठनयोर्लग्नं दृष्ट्वा कश्चित्सन्यासी प्रोवाच-

"तर्ककर्कशविचारचातुरी का तुरीयवयसा विभाव्यते,
आतुरी भवति यत्र मानसम्" । मथुरानाथ उत्तरयति स्म ।
"धातुरीप्सितमपाकरोति कः ॥

विक्रमीयषोड़शशतके वंगदेशीयजगदीशतर्कालंकारेण तत्त्वचिन्तामणेः "जागदीशी" टीका विहिता । अनेन महात्मना शब्दशक्ति-प्रकाशिकातर्का-मृतभाष्यसूक्तिप्रभृतयोऽन्येऽपि ग्रन्था रचिताः । जगदीशशिष्येण तर्कसाम्रा-ज्यधुरन्धरेण भट्टाचार्य-चक्रवर्ति-गदाधरेण दीधितिटीका "गदाधरी" व्युत्पत्ति-वादशक्तिवादौ च निरमायिषत ।

"यो गौतमीयं भुवि षोडशात्मकं वादे ध्वनुःषष्टिमिते ध्वतुर्गुणम् ।
चकार तं तार्किकचक्रवर्तिनं गदाधरं गण्यगुणं न वेत्ति कः ।"

अस्य च व्युत्पत्तिवादशक्तिवादयोरुपरि कृष्णंभट्ट, बच्चाझा, सुदर्शनाचार्य, जयदेवमिश्र, हरिनाथ, दामोदरशास्त्रिप्रभृतिभिर्विद्वद्भी रचिता बह्वयष्टीकाः सन्ति। विक्रमीयसप्तदशशतके वंगदेशीय-विश्वनाथपञ्चाननेन तत्त्वचिन्तामणेः सारं गृहीत्वा न्यायसिद्धान्तमुक्तावली प्रणीता। या सम्प्रति न्यायशास्त्रे मूर्धाभिषिक्ता मन्यते। अत्र—

'न्यायग्रन्थसहस्राणां सर्वेषां न्यायशास्त्रिणां,
तात्पर्यं यत्र सोऽर्थोऽत्र विश्वनाथेन भाषितः।"

अनेनैव च महात्मना—

"रसवाणतिथौ शकेन्द्रकाले बहुले कामतिथौ शुचौ सिताहे,
अकरोन्मुनिसूत्रवृत्तिमेतां ननु वृन्दाविपिने स विश्वनाथः।"

इति श्लोकपद्यानुसारेण विक्रमीयसप्तदशशतके न्यायसूत्रवृत्तिरपि विहिता। सिद्धान्तमुक्तावल्याः टीका ,दिवाकरापरनाम्ना दिनकरभट्टेन दिनकरी प्रकाशिता। अनेन महात्मना।

"पूर्णाब्धिसप्तैकमिते (१७४०) प्रवर्षे सत्कार्तिके मासि विशुद्धपक्षे।"

इति श्लोकपद्यानुसारेणैका वृत्तरत्नाकरटीकाऽपि लिखिता। साम्प्रतिकछात्राणां मूलार्थमात्रजिज्ञासूनां कृते मुक्तावल्या दिनकरी टीकातिकठिनास्तीति मत्वा मया नातिविस्तृता "यथा नाम तथा गुणवती "मूलचन्द्रिका टीका विरचिता।" या सर्वत्र प्रान्तेषु शनैःशनैः प्रचरति। एवं न्यायदर्शनस्योपरि, अपि मयैका सुगमा वृत्तिर्व्यरचि, या न्यायसूत्रमूलार्थज्ञापनेऽद्वितीयेति सर्वत्र प्रसृता।

"ब्रह्मापि लघुतां याति स्वयं प्रख्यापितैर्गुणैः"

इतिन्यायेन ममेदं धाष्ट्यं क्षन्तव्यम्। प्रथममेव न्यायशास्त्रे विविदूणां प्रकृते मुक्तावली कठिनेति मत्वा आन्ध्रदेशवास्तव्येनान्नम्भट्टपण्डितेन "तर्कसंग्रह नामा" ग्रन्थो लिखितः। अस्योपयोगिता सर्वत्र प्रचारेणैव ज्ञायते। टीकाश्चास्य "न्यायबोधिनी, पदकृत्य, सिद्धान्तचन्द्रोदय, बालबोधिनी, प्रभृतयो विंशत्यासन्नाः सन्ति। अन्नम्भट्टविषये श्लोकार्धमिदमतीव प्रसिद्धम्।

"काशीगमनमात्रेण नान्नम्भट्टायते द्विजः।"

अर्थात् काश्यां पठित्वा सर्वे एवान्नं भट्टसदृशा विद्वांसो न भवन्ति। अस्य स्थितिकालो विक्रमीयसप्तदशशतकस्य पूर्वभागो निश्चितः।

दिव्या गीर्वाणभारती।

निबन्धा-पण्डितगङ्गाविष्णुशर्म्मा सारस्वतश्शास्त्री, ओ० टी०,

('अलीपुर' स्थ-राजकीय'विद्यालय-संस्कृताध्यापकः।)

(क्रमगता)

अपरञ्च—

भासा विनिर्जितसमस्तकविः स भासः,

दासीकृताखिलबुधः स च कालिदासः।

यामाश्रयञ्जगति जीवति विश्वनाथः,

सा-किन्न नेत्रविषयी क्रियतेऽमरागीः" ॥

अखिल-भारतवर्षीय-संस्कृत-साहित्य-सप्तमाधिवेशन-सभापति-विविधवि-रुदावली-विराजमान-मानोन्नत-सुगृहीतनामधेय-महामहोपाध्याय श्रीहरनारा-यण शास्त्रिविद्यासागर-महाभाग-मुखाब्जनिर्गलिता सूक्ति-सूत्रग्रथिता मुक्तालतेव भणितिः सहृदय हृदय सहचरीयति।

"चित्रं चित्रं महच्चित्रं कीदृङ् मोह-विजृम्भितम्।

अमृतस्यन्दिनी भाषा मृतेति प्रोच्यते जनैः" ॥

पञ्जाबदेशीयो लाला हरदयालुः एम्० ए० महोदयोऽपि व्याहरति 'ये भाषन्ते यत्संस्कृतभाषा मृतेति ते स्वयमेव मृतास्सन्ति, संस्कृतभाषा मृतभाषा नास्ति। महाशयवरस्याऽविकलो लेखोऽष्टम-वर्षीय-तुरीय-संख्यायां सुप्रभातस्य, भावैर्महानुभावै र्निभालनीयः।

पाठकमहाभागानां पूर्व-परिचितः 'कविरत्नम्' श्री 'सनातनधर्म-विजय' महाकाव्यस्यैकोनविंशे सर्गे संस्कृतसाहित्ये मीमांसमाने विशदाशय-लेख लेखिकां रसखनीं लेखनीं चटुलयँल्लिखतितमाम्—

वदन्ति ये देवगिरं सदाऽमरां-मृतामिति प्राकृतवादिनो जनाः।

स्वयं मृतास्ते भुवि मन्दबुद्धयो मृतात्मनां कः कथनं समाचरेत् ॥

अपि च—भुवस्तले यामवलम्ब्य भारतीं महर्षयो व्यासमुखाः पदे पदे।

दिवङ्गता अप्यमरत्वमागताः कथं मृता सा सुरभारती भवेत् ॥

श्रीमान् प्रकाण्ड-साहित्य-पण्डितो मोक्षमूलरो यत्र संस्कृतभाषा मृत-भाषा जीवितभाषा वा इति आलोचयति तत्र कथयति यत्कथं संस्कृतभाषा मृत-भाषा भवितुमर्हति ? मृतस्य लक्षणन्तु एतदस्ति, यस्य गति र्न भवति, परन्तु संस्कृत भाषायाम् एतत् क्वचिदपि न लक्ष्यते। संस्कृतभाषायामेव हिन्दूनां

सर्वेऽपि संस्काराः सन्ध्यादिकं नित्य कर्म भवति । पण्डितानां शास्त्रार्थः, वार्तालापः, अनेकानि समाचारपत्राणि प्रकाशितानि भवन्ति, इत्यादीनि जीवितलक्षणानि दृष्ट्वाऽपि संस्कृतभाषा मृतभाषेति कथनं मिथ्या प्रलाप एवेति" ।

दुःखेनेदमङ्क्यते—याऽस्माकं प्राच्यैः प्रतीच्यैः प्रतीच्यैः पण्डितैरादृता धर्मस्योपदेष्ट्री, विनयस्य दात्री, धार्मिकजनता संवर्धयित्री प्रणयिनी प्रसवित्री चास्ते, तामद्य विहाय गतानुगतिकतामापन्नास्त्रैवर्णिका नैजान् शिशून्, आङ्गलभाषापाठशालासु स्वापतेयस्तोमं (धनराशिम्) व्ययीकृत्याऽपि प्रवेशयन्ति । सञ्चितमपि वित्तं स्वाहा कुर्वन्ति । एतेषां धी-रङ्कानां कृतेसरस्वतीसेवनैकशर्मशर्मणः श्रीविश्वनाथशर्मणो निम्नोक्तयः सन्ति विद्वज्जनास्ता वारमेकं मनोयोगेन पठन्तु—

"वैदेशिका अपि नरोऽखिल वाक् प्रसूतिं,
यां मानयन्ति, प्रथयन्ति, पठन्ति, पान्ति ।
तां भारतीं भरतखण्ड भुवो द्विजाग्र्याः
जिह्वीथ नो नु किमु हन्त ! समुज्जिहानाः ॥
"अमर्त्यवाणीममृतां मृतां मृतां
मुधा ब्रुवाणान् मुखरायितान् खरान् ।
न खण्डयध्वे न च मण्डयध्वे,
स्वनाम सारस्वत इत्यपार्थम् ॥
'सन्मङ्गलौघकरणीं हरणीं विपत्तेः
संसार-सिन्धुतरणिं तरणिं तमोन्धे ।
अद्वैततत्त्वजननीं जननीं पुराणीं ।
पुत्राः कृतघ्नचरिता बत नाद्रियध्वे ॥

हन्त ! कृतघ्नानां भारतपुत्राणां कार्यजातमेतन्निशाम्य विरल-प्रचारा, निरुद्ध-प्रसरा, क्षीण-क्षीणा, दीन-दीना जरती (लोक दृष्ट्या, वस्तुगत्याऽजराऽमरा) संस्कृतभारती प्रसवित्री सर्वासां भाषाणाम्, अद्यत्वे पाश्चात्यशिक्षाशिक्षितानां पण्डित-महोदयानान्तन्द्रापरवशतया मुमूर्षदशाश्रिता मृतशय्यामधिशय्य प्रियान् प्राणान् विसर्जयति । यानियं जागतिक-भाषाजात-जननी जननीव कृतघ्नसुतान् निजाविद्यामृतं पयः पाययित्वाऽपोषयत्, अपालयत्, अवीवृधत्, विदुषश्चाकार्षीत्, ते निस्त्रपा मातृसेवा-पराङ्मुखा अवाङ्मुखा एकस्या अपरस्या गौराङ्ग्या विदेशजायाः प्रेमपाश-पाशिता नैजीं पतितावस्थां परिचाययन्ति ।

प्रिय वैदिकधर्माणः ! अस्खलच्चारित्र धर्माणः सनातन धर्माणश्च ! कस्मिन् विचारपूरे निमग्नाः स्थ । हा ! हन्त ! यथा जाता इव भवन्तः प्रतिभावन्तोऽनात्मज्ञा जाताः । नव्यसभ्यताऽसुरः प्राणन्तु प्राणभृन्तु भवत्सु, श्रीमतीय जगद्वन्द्यायाः वृन्दारकवृन्दारक-वृन्दवन्दितायाः वेदवाण्या गोमातुर्वधं कथं निष्कृपं विधत्ते । सा दीनदीना जरती तत्रभवती भगवती सुरभारती परित्राण-कामनया विनि-

वेष्टितभवद्ङ्ग-व्यानन-कातरदृष्टिरास्ते । भवन्तश्चिन्ता-सन्तानहीना उदासीन-मुदासीनाः कर्णेषु तैलं निदधानास्तत्राणेऽपि ध्यानं न विदधानास्तिष्ठन्ति ।

शिव ! शिव ! दुर्दृश्यं करुणादृश्यमकरुणास्पृशा दृशा विलोक्याऽपि भवन्तो न वेपन्ते, न दयन्ते, न च त्रपन्ते । शोक-क्रोधलज्जाभ्यो दत्ततिलाञ्जलय इव सन्ति सन्तः । स्मरन्तु पूर्वजान् ।

भवदीयेन राजन्यान्ववायावतंसेन वीरवारवरेण, धीरेण, अभिरूप-सुरूप-दिलीप-भूपेनैकदा गामेकां गोपायितुमेकाकिना वने वसता सता स्वप्रिय-प्राणानपि मोक्तुं यशश्शरीरं रक्षितुं तत्परेणाऽभावि । परमधुना विना मधुना मत्तः विद्यापयसाऽऽप्यायिता अपि,मत्ता जाता मत्तः पराङ्मुखा जाता यथा जाताः । बत !

साम्प्रतमार्यजातेर्जीवनस्य, भारतावनेरवनस्य च कथमाशाऽनुष्ठीयेत । पार्थिव-लौकिक गवां ह्रासेन तु अन्न-दुग्ध घृत महर्घतया दुष्प्राप्यतया च भारतीय-चातुर्वर्ण्यस्य (सर्वेषां मानवानां वा) नश्वरं शरीरं नीतं निष्प्राणताम्,* परमस्या गोमातुर्दैघवाचाया नाशः समूलमुन्मूल्य तत्कथाशेषतां नेष्यतीति-निश्चप्रचम् ।

गोरक्षण-सक्षण,–विचक्षण-महानुभावाः । भावाः ! परित्रायन्तामेतां गोमा-तरं गोमातृसेवका भावुका भवन्तः ! पुराणेषु समुट्टङ्कितमस्त्येतत्—

एकदैकः शंखाऽसुरो वेदान् पातालमनैषीत्, तान् वेदानवितुं भग-वान् जिष्णुः (जयशीलः) विष्णुः कोमलतलवेशे नागविशेषे शेषे शयानोऽपि विमल-कमलोदर-सोदरसौन्दर्याभ्यां कमलकोमल-कमलाकर-कमलतलाभ्यां पाद-पद्मयोः पीड्यमानोऽपि सुखशय्यान्तां तृणाय मत्वा धरायामवतीर्य च वन्दारुजन मन्दारो वेदानगोप्सीत् असुरश्चादध्वंसत ।

सम्प्रति संख्यातीता वाग्मिनः, अविश्वासिनः, पिण्डी-शूराः, निगमागम-निगमाङ्गेषु, परलोकाऽस्तित्वे च बद्धाऽश्रद्धाः, विपरीत कार्यकलापविधान-सन्नद्धाः सर्वत्र सन्देहिनो देहिनः वेदानुच्छेत्तुम्, धर्मं ध्वंसयितुम्, वर्णभेदं भेत्तुम्,

---

* पुरा भारतेऽत्राणकेनैकेन सेरकपरिमितमाज्यं
पणेनैकेन सेरकपरिमितं पयः प्राप्यतेस्म ॥
साम्प्रतं नगरेषु शुद्ध गव्याऽऽज्यस्य पयसो वा नितान्तमभावः ।
अतो भारतीयानां स्वास्थ्यं सौष्ठवं नोपसीदति ॥

जातिभेदं शकलयितुं बद्ध-परिकरा लोकलोचनविषये परा पतन्ति । किन्त्वदृष्ट-दलं दलयितुं विष्णोरनेकावताराणामावश्यकता नास्ति ? यस्तूर्णमेव नानारूप-धरः धराभारहरः सन् शङ्काऽसुरान् दानवानिव मानवानामशेषताञ्जयेत् । स्वकीयं सना-तनं सनातनं धर्मं च रक्षेत् ?

साम्प्रतं लोके केचन लोका नव्याऽभव्य-सभ्यता-लालितमतयः विकृत-मस्तिष्काः स्वयं सरस्वती मातरमसेवमाना अपरान् संस्कृतेऽधीतिनः कतिन उपहसन्ति, यत्संस्कृत-साहित्याध्येतारः पुस्तक कीटा नितान्तं 'बुद्धू' पदव्यपदेश्यास्सन्ति। ऋतम्भरेयमुक्तिः यत्पाण्डुरोगग्रस्तेन पीतचक्षुषा मनुतनुजनुषा सकला संसृतिः पीतेव प्रतीयते। स्वयन्तु ते पाश्चात्य-भाषामधीत्य, वित्तराशिं विनाश्य, गृहं बन्धकीकृत्य रजक-सारमेयवत् 'इतो नष्टास्ततो भ्रष्टाः' बोभूयन्ते, परं विज्ञेय-मध्यात्मविषयमविज्ञाय स्वयं 'बुद्धूपद' वाच्या वचनीयतां विन्दन्ते ।

कश्चिद्विपश्चिद् रविरिव कविरेतद्विषयेऽभिधत्ते—

'अधीत्य डार्विन थ्योरीं पठित्वाह क्सले मतम् ।
अहो ! श्रमस्य वैयर्थ्यमात्माऽपि कलितो नहि ॥'

संस्कृताध्येतॄणां कृते संसृतौ कार्य-कलापसम्पादने विस्तृत-क्षेत्रमस्ति । मुनिर्मनुर्मनु-तनु-जनुषां कृते स्पष्टमाचष्टे ।

'सेनापत्यञ्च राज्यञ्च दण्ड नेतृत्वमेव च ।
सर्वलोकाधिपत्यञ्च वेदशास्त्रविदर्हति ॥

प्रकारान्तरेणाऽपि संस्कृतज्ञा वैद्य वृत्त्या, उपदेशकवृत्त्या, अध्यापकवृत्त्या वा उदरदरीपूरणे समर्था भविष्यन्ति। परमेतेषां महानुभावानां ललाट-पटले विधात्रा केवलं कैङ्कर्यवृत्ति रलेखि। साऽपीदानीं दुर्दशामावहति ।

एतद्विषयमवलम्ब्य श्रीमत्पण्डितसदो भूषणगत-दूषण विज्ञ-विद्याविज्ञ-संस्कृतकविसम्मेलन-सभापति-पद-भूषिनाऽर्हन्तीचरण श्रीशालग्राम शास्त्रिणो वाचोयुक्तिज्ञस्य विज्ञस्याऽनुत्तमोक्ति रेषा भवत्समक्षमेव वर्तते । मनाक् दीयता मवधानम् ।

'चातुर्यं चाकरीमार्गे कौशलं बूटपालिशे ।
भाले लिखति चैतावत् शिक्षा पाश्चात्यचालिता ॥
बी० ए० पर्यन्तशिक्षायां सहस्राणान्तु विंशतिः ।
व्ययी भवति, चित्तन्तु, केवलं दासवृत्तये ॥
यदि वार्धुषिकादेतत् धनमादाय पठ्यते ।
अष्टाणक्यैव वृद्धिः स्यात् प्रतिमासं शतं शतम् ॥
एम० ए० पर्यन्तमुत्तीर्णो इतिहासे प्रतिष्ठितः ।
छात्रो वक्तुं न शक्नोति भीष्मः कस्य सुतोऽभवत् ॥
आङ्गलानान्तु को राजा कियद्वारं व्यमूत्रयत् ।
इति सर्वं विजानाति न जानाति स्वकं गृहम् ॥'

(क्रमशः)

श्रीरवीन्द्रनाथ-कवीन्द्राभिनन्दनम्।

दिक्कान्ताकमनीयकर्णललितालंकारकल्पद्रुम—
व्याकोशस्तवकायितोत्तमयशस्सन्दोह ! वन्द्याकृते ! ।
नानासत्कविचक्रवर्तिविदुषीसाध्वीसमभ्यर्चित—
श्रीपादाब्ज ! रवीन्द्रनाथ ! सुकवे ! श्रीमन् ! तव स्वागतम् ॥ १ ॥
यद्गीताञ्जलिमालतीपरिमलस्तोत्वाँञ्जसा सागरान्
नानाद्वीपजनद्विरेफनिकरानुन्मादयत्यन्वहम् ।
यच्चित्रादिविचित्रकोशकमलप्रोद्यन्मरन्दद्रवो
लोकानाकुलयत्यहो ! स भगवान् जीयाद्रवीन्द्रः कविः ॥ २ ॥
आकाशे रविरेक एव महतां नाथो ग्रहाणामभूत्
स्वर्लोकेऽमरमण्डलस्य भगवानिन्द्रोऽधिपः केवलम् ।
भूलोके त्वधुना रवीन्द्रसुकविर्नाथः कवीनां सतां
त्रींल्लोकान् सुखयन्ति संततमिमे गोविभ्रमैरभ्रमैः ॥ ३ ॥
ब्रह्मज्ञानमहाब्धिसर्वरसयुक्सत्सूक्तिरत्नाकरौ
यौ लोके प्रथितौ गभीरहृदयौ विद्याधरेड्यौ तयोः ।
राधाकृष्णरवीन्द्रनाथविदुषोः संमेलनं पश्यतां
केषां चेतसि रामसेतुमहितक्षेत्रस्मृतिर्नो भवेत् ! ॥ ४ ॥
यागिस्वान्तसरोजरञ्जिततनुः शर्वः किमु वीधरः
सौवर्णः किमुडुग्रहैर्वलयितः ! किं कल्पकः पुष्पितः ! ।
किं पुष्पप्रचुरो वसन्त ! इति हे विद्यावतीदत्तस—
त्पुष्पच्छन्नतनो ! रवीन्द्रसुकवे ! त्वां शङ्कतेऽयं जनः ॥ ५ ॥

—पण्डिकोट सुब्रह्मण्यशास्त्री ।

कीर्तिर्यस्य स जीवति ।

ले०—हरिराममिश्रः [पन्ना सी० आई०] ।

असारेऽस्मिन् संसारे किंचिदपि वस्तु स्थायि न विद्यते। यदि मृत्योः पश्चात्किंचिदपि वर्तते तर्हि तद्यशः एव। ये पुरुषा स्वनामानि मरणानन्तरं जगति उज्ज्वलन्ति वाञ्छन्ति ते पूर्वादेव ईदृशानि कर्माणि कुर्वते यानि तेषां नामधेयानि जगतः प्रत्येक-भागे प्रसारयन्ति। तेषां पुरुषाणां कीर्तिप्रकाशः सर्वत्र

विद्यते देशस्य च मुखं शुभं करोति । ते पुरुषाः संपूर्णस्य विश्वस्य रत्नानि मन्यन्ते न तु एकस्य देशस्य । पुमान्सः अधोलिखितं कथनं जानन्त्येव—

"सेक्सपिअर ऍण्ड कालिदास डु नॉट् बिलॉङ्ग टु इग्लैण्ड ऍण्ड इण्डिया ओन्ली, बट् टु ऑल पार्ट्स ऑफ दि वर्ल्ड !"

मनुष्या एवं विधेषु पुरुषेषु अति स्निह्यन्ति, तान् रत्नानि गणयन्ति वसूनि च मन्यन्ते । यूरोपीयाः कथयन्त्येव यत् ।

येषां जनानां यशः सर्वत्र विद्यते ते भूरि भूरि प्रशस्यन्ते, यत्र यत्र ते गच्छन्ति तत्र तत्र पुरुषाः तान् समादरन्ति च सबहुमानं तेभ्यो 'स्वागतं' ददति ।

कीर्तिप्राप्तेः बहुसाधनानि सन्ति । केचन पुरुषाः दानवितरणेन, केचन धर्मानुष्ठानेन, केचन युद्धेन अन्ये इतरोपायैः यशः उपार्ज्जयन्ति । दानवीरः सदा स्ववस्तूनि दाने दातुं सज्जीभवति । याचकाः भिक्षुकाश्च तस्य द्वारारिक्तहस्ता नापसरन्ति । ते तस्माद्यद्वस्तु याचन्ते सः तेभ्यो तद्ददाति । पुरुषाः अंगराजस्य कर्णस्य नाम जानन्त्येव । सः दानेन 'दानवीर' इत्युपाधिं प्राप्तवान् । कोऽपि भिक्षुकः तत्तोरणादिष्टवस्तु अनवाप्य न प्रत्यावर्तत । यः यद्वस्तु अयाचत सः तत्प्राप्नोत् । मृत्युपर्य्यन्तं स दानात् पराङ्मुखो न बभूव । अत एव तस्य-नाम दानवीराणामग्रसरं वर्तते । युधिष्ठिरोऽपि स्वधर्मानुष्ठानेन धर्मवीरस्योपाधिमधिगतवान् । तस्यापि यशः संसारेऽद्यापि विद्यमानं तिष्ठति स्थास्यति च यावत् जगदिदं नष्टं न भविष्यति । कवीश्वराणां प्रति कस्यचित्कवेः कथनं "जयन्ति ते सुकृतिनो रससिद्धाः कवीश्वराः । नास्ति येषां यशःकाये जरामरणजं भयम्" सत्यमेव प्रतिभाति ।

कीर्तिमन्तः पंचभूतनिर्मितदेहैः नष्टाः किन्तु यशः शरीरैः सदा जीवन्ति । ते सांसारिकशरीरे कांचिदपि आस्थां न निवेशयन्ति । किन्तु यशःशरीरे तेषां परमः विश्वासः । उक्तमेव रघुवंशे दिलीपेन नन्दिनीमायाप्रकटितं सिंहं प्रति

किमप्यहिंस्यस्तव चेन्मतोऽहं
यशःशरीरे भव मे दयालुः ।
एकान्तविध्वंसिषु मद्विधानां
पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु ॥ २ ॥ ५७ ॥

संसारे यानि यानि वस्तूनि मनुष्या नानाकष्टोपभोगानन्तरं प्राप्तुवन्ति तानि सर्वाणि नाशशीलानि, किन्तु यशः एव एवंविधं यत्तत् कालोऽपि नाशयितुं न शक्तः । कालः सर्वेषामुपरि प्रभवति, किन्तु यशसः उपरि न । अत एव यशः संसारे मनुष्याणां मरणानन्तरं तिष्ठति । तस्मादेव कारणात्कथ्यते यत् यस्य पुरुषस्य कीर्तिरस्ति सः मृतोऽपि जीवति । इतरः जीवन्नपि मृततुल्योऽस्ति ।

बुधवर जटाधरशर्म्मणां स्वर्गतानां शोकप्रकाशः।

धात स्त्वया साधु चकारनैतत् प्रत्यक्षशम्भुं यदिमञ्जहार।
हा हन्त! जातं भुवनन्त्वसारं धीरा गदन्तीति रुदन्ति सर्वे॥१॥
चिर न्तस्थौ भुव्यामटतु शिवकैलासनगरम्।
सुधियैवन्धीमानथ कलियुगोऽप्यागमदिति
प्रचारं विद्यायाः सुरनगर एवाथ कुरुतात्।
न युक्तो वासस्ते भुवि किमिति विज्ञाय हृतवान्॥ २॥
नाके श्रीलरमेश्वरेण महता विद्यालयोऽकारि किम्?
सौजन्यं भवतां किमत्र सकलं संवीक्षितेनाहुतः॥
किम्वा कोर्य्यविकल्पतामपि मनस्तेषामियायाथवा-
मन्त्रि-स्थान-समर्पणाय भवते धीमानितो व्याहुतः॥ ३॥
गतवति त्वयि सम्प्रति रोदिति, नगरवासिजनः सुजनः सुहृत्।
जलधरः सहजः सततं पुनः, सुतनयो भवतामपि रोदिति॥ ४॥
विद्वद्वराणां विदितम्भवेद्यत् चैत्रे सिते स्वर्गमवाप्तवान्सः।
श्रीमन्महीनाथपुरस्थितस्य श्रीमद्गणेशस्य विनिर्मितेन॥ ५॥
श्रीगुणेश्वरशर्मणः।

संस्कृताध्यायिनां हिन्दीभाषाध्ययनस्यावश्यकता।

लेखकः—रामावधि ओझा "विद्यार्थी"।
[विश्वविद्यालय लखनऊ]

पुरा किल भारतवर्षे संस्कृतसाहित्य-ज्ञातारो बहवः विद्वांसो बभूवुः। येषां साहित्य-तलस्पर्शिनी प्रज्ञा संस्कृतसाहित्ये सुस्वादु रसामृतप्रवाहेण साहित्यामृतमिति अमृतनाम समपादयत्।

संस्कृत-साहित्ये आदिकाव्यनिर्माता कविकुलगुरुमहर्षि र्वाल्मीकिर्बभूव। येषां महानुभावानां गिरा एतत्पद्यमुदपद्यत्। यत्—

"मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः।
यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्।

एतदारभ्य भगवतो रामचन्द्रस्य चरितं रामायणम् इति नाम्ना रचितवान्। विदुषां समाजे यस्य प्रचारः अहरहः समवर्धत।

एवं काल-क्रमात् समागते कलियुगे कविकुलगुरुः महर्षिवाल्मीकिरेव तुलसीदास इति नाम्ना जातः । "वाल्मीकि तुलसी भयो तुलसी रामप्रसाद ।" इति अयोध्यास्थभक्तप्रवराणां विदुषां सम्मतिः ।

अनेनैव हिन्दी कविशिरोमणिना प्रमुक्त-कण्ठेन जानतापि संस्कृतसाहित्य-गौरवम् हिन्दीभाषायां "रामचरितमानस" इति नाम्ना रामायणं गीतम् ।

अस्य महाकवेः समये संस्कृतज्ञः कश्चित् घनश्यामशुक्लः कविः बहुधा हिन्दीभाषायामेव धर्मसम्बन्धिनीं कवितां कुर्वन्नासीत् । एकदा एकेन पण्डितेन स महात्मा उक्तः यत्–हिन्दीभाषायां कविताकरणे न कथं व्यर्थ-प्रयासः क्रियते भवता, संस्कृते कविताकरणेन ईश्वरोऽपि प्रसीदति । कविरुवाच यदहम् तुलसीदासं प्रति पृच्छामि । स महात्मा यत् कथयिष्यति तदेव करिष्यामि । यदा तुलसीदासः एतद्वृत्तान्तं ज्ञातवान् तदेत्थमुत्तरमदात् ।

"का भाषा का संस्कृत, प्रेम चाहिये सांच ।
काम जो आवै कामरी, का लै करै कमाच ॥"

भवन्तः पाठकाः, विदाङ्कुर्वन्तु, यत् खलु अस्मिन् युगे संस्कृताध्यायिनो बहवः शास्त्रिणः आचार्याश्च सन्ति, परन्तु परीक्षोदधिसमुत्तरणमेव सार-मिति मन्तारो न कुत्रापि धार्मिक-ऐतिहासिक-राजनैतिकादि-विषयेषु व्याख्यानं दातुं शक्नुवन्ति । नापि राजकीय-पाठशालायां स्वयं नियुक्तौ हिन्दीपाठे सम्यग् व्याख्यान्ति ।

तत्र एतदेव कारणं वर्तते यत् धार्मिकपुराणानां हिन्दीभाषायाश्चाध्यय-नाभावान्न तत्र तेषां मतिः स्फुरति ।

अत एव प्रार्थ्यते मया यत्–सम्प्रत्यपि संस्कृतसाहित्ये महत्यायासे सत्यपि यथा समयलाभात् हिन्दीभाषाध्ययनेप्यायासो विधेयः ।

इदानीं खलु महत्प्रयोजनं हिन्दीभाषाया इति विचार्य "अ० भारतीय-संस्कृतविश्वविद्यालये तत्संचालकानां महानुभावानां कृपया सत्यपि संस्कृत-प्राधान्ये हिन्दीभाषायाः कृतः समावेशः । अपि च तस्यां भाषायां ज्ञानगौरवाय हिन्दी ग्रन्थानां पाठ्यबुध्या परीक्षापि प्रचालिता । अत एव संस्कृतज्ञानां हिन्दी-ज्ञानलाभाय महत्सौकर्यम् । इत्थं शनैः शनैः हिन्दीग्रन्थानधीत्य हिन्दीप्रधानां कामपि परीक्षां दातुं शक्नुवन्ति, इति तेषां संस्कृते हिन्दीभाषायां च ज्ञानगौरवो भविष्यति । किमधिकं विस्तरेण । यदि गीर्वाणभाषाभिज्ञैरित्थं मन्यते चेत्तदा सत्यं "स्वर्णसौरभं" स्यादिति शम् ।

सम्प्रति कर्मविशेषं वर्णयति—

यज्ञः कर्म सुकौशलम् ॥ ११० ॥

शोभनं कौशलं यत्र तत् तथोक्तं कर्म क्रिया व्यापार इति यावत् यज्ञो यागः कथ्यत इति सूत्रार्थः। यज्ञलक्षणं चोक्तं स्मृतिकृन्महर्षिभिः।

एवं यज्ञस्तथा धर्म उभौ पर्य्यायवाचकौ ॥
कथितौ वेदनिष्णातैः शास्त्रज्ञैः शास्त्रविस्तरे।

ग्रन्थिबन्धनमपि कर्म ग्रन्थिविमोकोऽपि कर्मैव परन्तु बन्धने रज्जुः कुटिला भवति, विमोके तु सरला ऋजुश्च जायते। उभयत्रापि हस्तकम्पनात्मको व्यापारस्तु समान एव। व्यापारद्वयमपीदं कर्मैव कथ्यते। अनयोरियानेव भेदोऽस्ति यद् बन्धनं कौशलपूर्णं नास्ति। उन्मोकस्तु सुकौशलं विना भविष्यत्येव नहि। इत्थं हि जीवानां निरङ्कुशतया सम्पादितं कर्म सुकौशलाभावादधर्मोऽभिधीयते। तेन तेषां गतागतचक्रात्मकं बन्धनं दैनन्दिनं दृढीभवति। यच्च वेद-शास्त्र-गुर्वाज्ञया स्वीयविवेकेन च सम्पाद्यते तद्धि सुकौशलं कर्म गीयते। तेन च गतागतचक्रात्मकं बन्धनं शिथिलीभवति। तदेव कर्म धर्मशब्द-वाच्यं भवति। तदेव च सुकौशलपूर्णतया 'यज्ञ' इत्युच्यते। केवलं शक्ति-विचारेण तस्य 'धर्म' इति संज्ञा भवति। क्रिया-विचारेण च 'यज्ञ' इत्याख्या जायते। शास्त्रीया यज्ञाश्च विविधा गीयन्ते। यथा दानयज्ञः, तपोयज्ञः, श्रौतयज्ञः, स्मार्तयज्ञः, उपासनायज्ञः, योगयज्ञः, ज्ञानयज्ञ इत्यादयो यज्ञा गीयन्ते ॥ ११० ॥

प्रसङ्गसङ्गतिसम्प्राप्तं सम्प्रति महायज्ञस्वरूपमाह—

समष्टिसम्बन्धान्महायज्ञः ॥ १११ ॥

(स एव यज्ञः) समष्टीनां समस्तानां (प्राणिनामिति यावत्) सम्बन्धः सम्पर्कः तस्मात् हेतो महायज्ञ इति कथ्यते तत्त्वज्ञैरिति शेषः।

यज्ञलक्षणं श्रुत्वा यदि कश्चिज्जिज्ञासुराशङ्केत यत् यज्ञ-महायज्ञयोर्मध्ये को भेद इति। तत्रैव-समाधानसूत्रमाह महर्षि र्यत् यज्ञशब्देन सह महाशब्दप्रयोगो न केवलं यज्ञ-महिम्नो बोधको नापि निरर्थकः।

यतो हि जीवानां व्यष्टिगताभ्युदयनिःश्रेयसयो र्दातृ यत् सुकौशलमयं कर्म विद्यते तद्धि यज्ञशब्दवाच्यं भवति। यद्धि समष्टिजीवानामभ्युदयनिःश्रेयसयोः साधकमाहोस्वित् ब्रह्माण्डमात्रस्यैव कल्याणाधायकं सुकौशलमयं धर्मात्मकं कर्म क्रियते तद्धि महायज्ञ-शब्दभाग्भवति। साधारणे प्राणिनि यावद्धि स्वार्थमात्राधिक्यं विराजते तावद्धि तदीयान्तःकरणे महायज्ञमहत्त्वं न स्वस्थानं लभते।

यावती हि स्वार्थमात्रा ह्रसन्ती साधकान्तःकरणे परार्थघटकतामासञ्जयति तावानेव स महायज्ञाधिकारी भवतीति शास्त्राण्यपि समर्थयन्ति ।

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।
उदारचरितानान्तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥

एवम्भूता महात्मान एव महायज्ञमहिमानमवगच्छन्तो महापुरुषतां व्रजन्ति तदधिकारिणश्च भवन्ति । जैवस्वार्थराहित्यात्समष्टिसमभ्युदयसहायकत्वात् परमात्मकार्य्यरूपतया चेदृशान्येव धर्म-कर्माणि महायज्ञतयाऽभिधीयन्ते ॥ १११ ॥

तदधिकारं निरूपयति—

उदारमनुष्ठेयस्तुरीयेऽप्येषः ॥ ११२ ॥

एष महायज्ञस्तुरीये चतुर्थाश्रमे संन्यासेऽपि उदारं स्फारं यथा स्यात्तथा अनुष्ठेयोऽनुष्ठातव्य आचरणीय इति सूत्रार्थः ।

उदारान्तःकरणा महापुरुषा एव महायज्ञाधिकारिणो भवन्ति, इति पूर्वमेवोक्तम् । गृहस्थाद्याश्रमेषु स्वान्तःकरणवृत्तेरौदार्य्याभ्यासशिक्षायै महायज्ञानुष्ठानं साधनै विहितं विद्यते । चतुर्थाश्रमाणां सन्यासिनां कृतेऽपि महायज्ञानुष्ठानं विहितं विद्यते । यतो हि, महायज्ञानुष्ठानमौदार्य्यसम्भूतम् । चतुर्थाश्रमे कर्मत्यागो विधीयते, तत्र यज्ञादिसाधनस्यावश्यकत्वमेव नास्ति । अत एव चतुर्थाश्रमे सर्व-विधानामपि यज्ञानां संन्यासो विहितः । परन्तु महायज्ञात्मकसाधनानामौन्नत्यादेव तेषां सर्वकल्याण-प्रदत्वाज्जगद्धितकरत्वेन चतुर्थाश्रमेऽपि विधानं विद्यते । अतश्च तेषामनुष्ठानं सन्यासिनां जगद्धितकरबुद्ध्याऽनुष्ठानं समुचितमेव चतुर्थाश्रमे निवृत्ति-चारितार्थ्यं सिध्यति । चतुर्थाश्रमिणामन्तःकरणं भगवद्भावापन्नं भवति । अस्यामप्यवस्थायामौदार्य्यस्य पराकाष्ठा-प्राप्तये महायज्ञानुष्ठानं सर्वथा विहितं विद्यते । इत्यत एव चतुर्थाश्रमिणस्तत्त्वज्ञानिनो महापुरुषा लोकहितकरे कर्मणि व्यापृता दृश्यन्ते । तदीयं जगत्कल्याणकरं व्रतं जगदाध्यात्मिकोन्नतिचिन्ता, कर्मयोगानुष्ठानम्, जिज्ञासुभ्य उपदेशप्रदानमित्यादीनि कर्माण्येव तेषां महायज्ञानुष्ठानस्थानीयं विद्यते ॥ ११२ ॥

अन्यदप्याह—

महीयांस्ततोऽसौ ॥ ११३ ॥

ततः तस्माद्धेतोः (चतुर्थाश्रमेऽपि विहितत्वादिति यावत) असौ महायज्ञो महीयान् सर्वश्रेष्ठ इत्यर्थः ।

केवलमुदारचरिता महापुरुषा एव महायज्ञाधिकारिणो गीयन्ते ।

सर्वकर्मत्यागपरेऽप्यस्मिन् तुरीयाश्रमे महायज्ञानुष्ठानस्याज्ञाऽस्ति। तद्धि महायज्ञ-महिम्न एव प्रामाण्यं ज्ञेयम्। गृहस्थाश्रमेऽपि पञ्चमहायज्ञरूपेणास्यैव महायज्ञस्यानुष्ठानशिक्षा प्रारभ्यते। तस्यैतावान् महिमा विद्यते यद्, यदि गृहस्थो महायज्ञानां पञ्चानामनुष्ठानं न करोति, चेत्तदा स महाप्रत्यवायभाग्भवति। सर्वमपीदं महायज्ञमहत्त्वद्योतकमेवास्ति। ते च महायज्ञाः क्रमशो यथा—ज्ञानाधिदैवानामृषीणां सम्वर्द्धनाय वेदशास्त्रमननम् ब्रह्मयज्ञः, कर्मचालकानां देवानां सम्वर्द्धनाय हवनात्मकं कर्मैव देवयज्ञः, आधिभौतिकीनां सृष्टीनां संरक्षकाणां पितॄणां सम्वर्द्धनाय श्राद्धतर्पणादयः पितृयज्ञः, सर्वेषां प्राणिनां संरक्षकाणां नानानैमित्तिकदेवानां सम्वर्द्धनाय तद्द्वारयैव तेषां सर्वेषामपि मङ्गलकामनायै भूतवलिप्रभृतयो भूतयज्ञः, सकलानां मानवानां पुरतः कृतज्ञता प्रकाशार्थं स्वाश्रमोपस्थितानामाचाण्डालान्तं सर्वमानवानां नारायणबुद्ध्या भोजनसमर्पणं, नृयज्ञः कथ्यते। अस्मिन् विषये शास्त्रेषु बहुशः प्रमाणान्युपलभ्यन्ते।—तथाहि—

पाठो होमश्चातिथीनां सपर्य्या तर्पणं वलिः
एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः
दिव्यो भौमस्तथा पैत्रो मानुषो ब्राह्म एव च
एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मणा निर्मिताः पुरा
अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणं
होमो दैवो वलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥ ११३ ॥

उभयोः साक्षादुदर्कं ब्रूते—

ताभ्यामभ्युदयनिःश्रेयसे ॥ ११४ ॥

ताभ्यां यज्ञमहायज्ञाभ्याम् अभ्युदयश्च निःश्रेयसञ्च ते तथोक्ते भवत इति सूत्रार्थः।

सामान्यतोऽपि विचारे यज्ञादभ्युदयो महायज्ञान्निःश्रेयसावाप्तिरिति संक्षेपतः सूच्यते। यदा हि व्यष्टिधर्मसाधको यज्ञः समाम्नायते तदा ततोऽभ्युदयावाप्तिः सुलभैव। अन्यत्र महायज्ञेषु यदा जीवानां व्यक्तिस्वार्थाभावेन जगत्कल्याणबुद्ध्यैवानुष्ठानं तेषां भवतीति तादृशैः साधनैर्निःश्रेयसाधिगमोऽपि सुलभ एव।

जीवानामहङ्कार-जन्या स्वार्थबुद्धिरेव वन्धननिदानम्। महायज्ञेषु च सर्वथैव तस्या अभावो भवतीति सुतरां तेभ्यो निःश्रेयसावाप्तिरेव सुलभेति निःसन्दिग्धम्। यदीह जिज्ञासवः शङ्केरन् यद् यज्ञैरभ्युदय एवासाद्यते तेभ्यो निःश्रेयसावाप्तिर्दुर्लभैवेति सिद्धान्ते कथं तर्हि धर्ममात्रस्यैवाभ्युदयनिःश्रेयसाधायकता सिध्येदित्याक्षेपे समाधानतया गीतोपनिषद्वचनान्युपहरति—

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।
तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ।
तस्मादसक्तः सततं कार्य्यं कर्म समाचर ।
असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषः ।

तात्पर्य्यतो यथा महायज्ञैर्निःश्रेयसाधिगतिर्भवति तथैव यज्ञैरपि तदधिगमो भवति । परन्तु नैव साधारणतया किन्तु निष्कामनया यदा यज्ञार्थमेव तेषामनुष्ठानं स्यात्तत्र फलाभिसन्धेर्लेशोऽपि न स्यात्तदैव ते यज्ञा महायज्ञा फलात्मकं मोक्षं वितरन्ति । नो चेदभ्युदयफलन्तु तेषां स्वभावसिद्धम् ॥ ११४ ॥

यज्ञानां विशेषतो महिमानं ब्रूते ।

सहयज्ञा प्रजासृष्टिः ॥ ११५ ॥

यज्ञैःसह विद्यते इति सहयज्ञा यज्ञैःसाद्धर्मेवेत्यर्थः प्रजानां प्राणिनां सृष्टिः सर्गो भवतीत्यर्थः ।

यदा हि धर्मयज्ञशब्दौ परस्परं पर्य्यायवाचकौ स्तस्तदा यज्ञैः साकं प्रजानां सृष्टिर्भवतीति स्वाभाविको धर्मः ।

धर्मद्वारा जगतः सुरक्षा भवति । धर्म एव स्थितेरपि मूलं विद्यते । धर्ममार्गेणैव जीवाः क्रमशो निःश्रेयसोपलब्ध्यै अग्रसरा भवन्ति । धर्मात्मकेन यज्ञेन सहैव प्रजाया अपि सृष्टिर्भवति । यद्येवं न स्यात्तदा प्रजाया रक्षणं क्रमोन्नतिश्च नैव भवितुमर्हति । यो हि धर्मः प्रजायाः स्थितेर्मूलं विद्यते यतश्च सृष्टिरक्षा भवति यद्द्वारा च प्रजा अभ्युदयनिःश्रेयसाभिमुखी भवति, स हि प्राकृतिक-नियमस्वरूपो भगवच्छक्तिरूपो धर्मः सृष्टया सहैव जायते, इति सर्वैरेवाङ्गीकृतम्, स्मृतयोऽपि अमुमर्थं प्रमाणयन्ति । तथाहि—

सह यज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरो वाच प्रजापतिः—
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् इति ॥ ११५ ॥

अन्यच्च—

प्रजादेवयोरन्योन्यं सम्बर्द्धनम् ॥ ११६ ॥

प्रजाश्च देवाश्चेति तौ तथोक्तौ तयोः संवर्द्धनम् परस्परमन्योन्यं भवतीति सूत्रार्थः ।

गीतोपनिषदपि विषयमिमं व्याकरोति । तथा हि—

देवान् भावयताऽनेन ते देवा भावयन्तु वः ।
परस्परं भावयन्तः श्रेयःपरमवाप्स्यथ ॥
इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।
तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥ इत्यादि—

यज्ञस्यापरमपि महत्त्वमिदमस्ति यद् यदाहि धर्मात्मको यज्ञः सृष्टिरक्षामातनुते, तदा तस्याश्च क्रमाभ्युदयस्यापि निमित्तं भवति। तयोश्च सृष्टिरक्षाभ्युदययोः सम्पादका देवाः सन्ति। यतश्च कर्मणो जडत्वाच्चेतनस्य तच्चालकस्याभावात्ततः कर्मफलोत्पत्तिरसम्भवैवेति यज्ञदेवयोः परस्परं सम्बन्धः स्वीकरणीय एव।

अन्यतश्च देवा एव धर्मोत्पन्नस्य कर्मणो यथावद् व्यवस्थापकाः सन्ति। ततश्च तत्फलदा अपि त एव विद्यन्ते। यज्ञात्मकस्य धर्मस्य विश्वधारकतयातेभ्यश्च तेषामस्मिन् व्यापारे पूर्णतः साहाय्यम्भवति। अतश्च यज्ञैर्देवा आप्यायिता भवन्तीत्येतदपि स्वीकरणीयमेव।

विना यज्ञैर्यथा सृष्टिरक्षा नैव भवितुमर्हति, जीवगणाश्च यज्ञैर्विना यथाभ्युदयनिःश्रेयसे नैव प्राप्तुमर्हन्ति। तथैव यज्ञादृते देवाः स्वजीवनकर्तव्यं पालयितुं नैव समर्था भवन्ति। यदा च देवानां जीवनस्य जीविकायाश्च सम्बन्धो यज्ञैः सह वर्तते, तदैतदपि सिध्यति यद् यज्ञैर्देवाः सम्बर्द्धिता भवन्ति। इत्थञ्च यदा देवा यज्ञैः सम्बर्द्धिताः सन्तः पुष्टितुष्टिभाजो भवन्ति, तदा तत्प्रत्युपकारतया तेऽवश्यं प्रजाः पुष्टास्तुष्टाश्च कुर्वन्तीति निःसन्दिग्धम्। यतो हि तेषां स्वाभाविकोऽयं धर्मः॥ ११६॥

विज्ञानमिदं पोषयति—

साम्राज्यवत्॥ ११७॥

सूत्रकृन्महर्षिर्विज्ञानमिदं द्रढयितुमुदाहरति साम्राज्येन तुल्यं साम्राज्यवत् साम्राज्यसदृशमित्यर्थः, यथा हि एकस्मिन् साम्राज्ये साम्राज्यप्रजयोः सम्बन्धस्तथैव मनुष्यदेवयोः सम्बन्धो ज्ञेयः।

यथा राज्ञा प्रजाः सुरक्षिता भवन्ति तथैव देवैः मानवादिसृष्टिः सुरक्षिता भवति। अन्यतश्च यथा प्रजा राजानं धनबलेन जनबलेन पोषयति, समर्थञ्च करोति। तथैव मानवा अपि धर्मसाधनद्वारा दैवराज्यं पुष्टं तुष्टं समृद्धञ्च कुर्वन्ति। यथा विना प्रजायोग्यतां राज्ञः कल्याणं न भवति, राजयोग्यतां विना प्रजाया अपि कल्याणं नैव भवति, तथैव विना धार्मिकं मनुष्यसमाजं दैवराज्यं नैव पुष्टं भवितुमर्हति दैवराज्यतुष्टिपुष्टिं विना च मृत्युलोकस्याभ्युदय एवासम्भवः।

यदा प्रजा निरङ्कुशा राजविरोधिनी असन्तुष्टा जायते, तदा कथमपि राज्ञः श्रेयो न भवति। तथैव राजापि यत्र स्वार्थपरः प्रजाहितविमुखोऽसंयमी प्रजावात्सल्यविरहितः स्यात्तदा कथमपि तस्य प्रजा श्रेयोऽभ्युदयभाग् नैव भवि-

-तुमर्हति । तथैव यदि मानवलोके धर्मानुष्ठानं विनष्टं स्याचदा, देवलोकः कर्तव्य-शिथिलो निर्बलश्च जायते । आसुरं बलमेव तदानीं प्रवर्द्धते । अन्यतश्च देव-गणानां दौर्बल्येन कर्तव्यविमुखतया च मृत्युलोके तापस्य अशान्त्याश्च वर्द्धनेन प्रजानां क्लेशो जायते । एतेन पूर्वोक्तोदाहरणस्यैव पुष्टिर्भवति ॥ ११७ ॥

सम्प्रति कर्मणां फलानुसन्धान-कारिणो भेदानाह—

द्विविधं कर्म शुभमशुभञ्च । ११८ ॥

शुभं शुभकरं अशुभम् अशुभकरं चेति द्विविधं द्विधा कर्मास्तीति सूत्रार्थः । यत्र क्रियास्ति तत्रैव प्रतिक्रियाऽपि सुतरां भवति । यथा हि हस्तोत्तमनु-क्रियायां सत्यां हस्तनिपातनात्मिकाऽपि क्रियाऽवश्यं भवति । सैव प्रति-क्रिया कर्मणां फलमुत्पादयति । एको मानवो यदि मानवान्तरं हन्ति ; तदा जन्मान्तरे तत्कर्मपरिपाकावस्थायां या हि प्रतिक्रिया भवति, तया हि हन्तुः पुरुषस्य जन्मान्तरीयः कायो हतस्य मानवस्य जन्मान्तरीयेण कायेन प्रतिहन्यते । कर्मणो रूपान्तरावस्थायां परिणामान्यत्वे इति यावत, स हि हन्ता पुमान् अल्पायुर्भवति । इत्यनेनैवोदाहरणेनेदमवश्यमवगन्तव्यं यत् प्रतिक्रियं या हि प्रतिक्रियावस्था भवति, तस्यामेव फलोत्पत्तिर्जायते । अत एव स्मृतिशास्त्रेष्वपि प्रतिपादितम्—

अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ।
नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि । इति ॥

इत्थञ्च कर्म द्विविधं विद्यते । एकं शुभमपरम् अशुभञ्चेति । यद्धि कर्म सत्त्वगुणवर्द्धकं मङ्गलवासनोपेतं तत्तच्छुभफलोत्पादकं । अपरं यद् तमोगुणवर्द्धकम-मङ्गलवासनोपेतञ्च तदेवाशुभमित्युच्यते । शुभेन कर्मणोर्ध्वगतिः सुखाधिगतिश्च भवति । अशुभेन कर्मणाऽधोगति दुःखाधिगतिश्च भवति ॥ ११८ ॥

प्रसङ्गतः तत्कारणं निर्णयति—

सर्गद्वन्द्वनिमित्तं तत् ॥ ११९ ॥

तत् कर्म सर्गस्य सृष्टेर्द्वन्द्वं निमित्तं यस्य तत् तथोक्तं सृष्टि-द्वन्द्व-निमित्तकं भवतीति सूत्रार्थः ।

सृष्टेर्द्वन्द्वं प्रथममेव वर्णितम् । यथा हि कालिकं भेदद्वयमस्ति दिनं रात्रिश्च रूपस्य च ज्योतिः छायेति भेदद्वयम् । यथा चेदं सृष्टेः स्वभाविकं भेदद्वयमस्ति । तद्वदेव फलोन्मुखस्य कर्मणोऽपि भेदद्वयमेव स्वीक्रियते । तात्पर्यतः स्वाभावि-कोऽयं भेदो ज्ञेयो न तु काल्पनिक इति यावत् ॥ ११९ ॥

प्रसङ्गतो गतिं वर्णयति—

गतिद्वयनिबन्धनं च ॥ १२० ॥

तद्धि सृष्टिद्वन्द्वं कर्तृ, गत्योर्द्वयं गतिद्वयं तद् कर्मतया निबध्नाति जनयतीति गतिद्वयनिबन्धनं गतिद्वयजनकमिति सूत्रार्थः।

तेनैव स्वाभाविकनियमानुसारेण पूर्वोक्तस्य कर्मणो भेदद्वयमवलम्ब्य जीवानामपि गतिर्द्विधा जायते। एका तु जीवान् ऊर्ध्वं नयति। द्वितीया च तान् अधः सारयति। ऊर्ध्वमार्गे पितृलोकः स्वर्गलोकस्तत्रापि उन्नतानि भोगलोकान्तराणि, सह जगति फलतो जीवन्मुक्तावस्था, शुक्लगतिश्चेत्युदाहरणतो ज्ञेयानि। अधोगत्युदाहरणानि, यथा प्रेतलोकावाप्ति र्नरकलोकप्राप्ति र्मृत्युलोके वा पुनरेत्य दुःखयोन्युपलब्धिश्चेत्यादि ज्ञेयानि।

ऊर्ध्वगतेर्यथा उन्नततरा महान्तोऽधिकाराः सन्ति। मृत्युलोके राज्यपदोपलब्धिः ब्राह्मणत्वाधिगतिः संन्यासमार्गाश्रयणमित्यादि। देवलोके च यमत्वेन्द्रत्वप्रभृतिपदेभ्य आरभ्य ऋषित्वप्रभृतिब्रह्मत्वविष्णुत्वशिवत्वान्तोर्ध्वगतिरेव गीयते। तथैवाधोगतौ राक्षसत्व-पिशाचत्वादित स्तीर्यग्योनिप्राप्ति यावज्ज्ञातुं शक्यते। गतागतचक्रेणैवेमे उभे अपि गती प्रसाध्येते ॥ १२० ॥

तेषां स्वरूपं निर्वक्ति—

ते सुकृतदुष्कृते ॥ १२१ ॥

ऊर्ध्वगत्यधोगतिशीलौ यौ द्वौ प्रवाहौ स्तस्तावेव यथाक्रमं पुण्यपापौ निगद्येते। वेदस्मृति-पुराणादिशास्त्रेषु यौ हि पुण्यपापकर्मतया वर्ण्येते। यानि च तेषु पुण्यात्मनां पापिनाञ्च जीवनचरितानि प्रकाशितानि सन्ति। तानि सर्वाण्यपि अनयोरेव गत्योर्विचारेण निर्धारितानि सन्ति। तात्पर्य्यतस्तु सत्त्वगुण-वर्द्धकं मङ्गलकरञ्च कर्मजातं पुण्यमित्युच्यते, यच्चोर्ध्वगतिशीलं भवति। तमोगुणवर्द्धकममङ्गलकरं च कर्मजातं पापमित्युच्यते, यच्चाधोगतिशीलं भवति। एतदेव सर्वेष्वपि शास्त्रेषु वर्णितं सकलेष्वपि सम्प्रदायेषु प्रचलितं पुण्यपापरहस्यं निगद्यते ॥ १२१ ॥

सम्प्रति फलमभिधत्ते—

सुखदुःखोपलब्धिस्ताभ्याम् ॥ १२२ ॥

ताभ्यां पुण्यपापाभ्यां सुखञ्च दुःखं चेति ते तथोक्ते तयोरुपलब्धिः प्राप्तिर्भवतीति सूत्रार्थः।

आभ्यामेव पूर्वोक्ताभ्यां कर्मश्रेणिभ्यां यथाक्रमं सुखदुःखोपलब्धिर्भवति । सत्त्वगुणेन सुखस्य तमोगुणेन च दुःखस्योत्पत्ति र्भवति । यदा हि अन्तःकरणं सत्त्वगुणप्रभावेणात्मोन्मुखं भवति तदैव तत्रात्मानन्दसत्ता प्रतिफलिता जयते, यथा च सुखोत्पत्तिराजायते । अन्यच्च यदा रजस्तमःप्रभावेणान्तःकरणमात्मवैमुख्यमाश्रयति, तदैव तेन सह परमानन्दमयस्य परमात्मनः कोऽपि सम्बन्धो न तिष्ठति। यतश्चान्तःकरणस्य क्लेशःसमुत्पद्यते तदेव दुःखमित्युच्यते। वैषयिकसुखदुःख-भोक्ता प्राणी दार्शनिकमिदं रहस्यम् नावगच्छेन्नाम, एतादृशस्य सुखदुःखस्वरूपस्यानुभवमपि न कुर्यान्नाम, यतो हि योगिराजगम्य एवायमनुभवस्तथापि सुखदुःखानुभवेऽन्तःकरणस्यैतादृश एव परिणामः स्वतः सम्पद्यते, इति योगिनां स्वानुभववेद्यो विषयः ।

अज्ञानी प्राणी अपि यदा विषयसुखमास्वादयति, तदा तन्मात्रबलेन तदीयमन्तःकरणं शान्तं स्थिरञ्च सञ्जायते । यतो हीदानीं तन्मात्रासु सत्त्वगुणस्यैव प्राधान्यं जागर्ति । इत्थञ्च यदा हि अन्तःकरणं शान्तं स्थिरञ्च तिष्ठति तदैवात्मन आनन्दसत्तापि तत्र प्रतिफलिता भवति । अस्यामवस्थायामानन्दसत्ताप्रतिफलनमेव वैषयिक-सुखस्य मूलम् कारणमुच्यते । यतो हि तदानीमन्तःकरणस्य स्वाभाविकी गतिरात्माभिमुखी एव प्रवहति । वैषयिकदुःखानुभवे तु सत्यमितो विरुद्धैव गतिर्भवति । यतो हि तदानीं रजस्तमोगुणप्रभावेण स चाञ्चल्यप्रमादपरिपूर्ण स्तन्मात्रान्तःकरणं शान्तं सुस्थिरञ्च कर्तुमसमर्थो भवति । अतश्च चञ्चलमन्तः करणमात्मन आनन्दसत्ताप्रतिबिम्बं ग्रहीतुमसमर्थमेव तिष्ठति । तस्य गतिः केवलमधोगैव तदा प्रवहति । इदमेव दुःखानुभवे कारणमूह्यम् । पुण्यपापात्मकौ यौ द्वौ भागौ विद्येते तयोरिदमेव दार्शनिकं रहस्यं विज्ञेयम् ॥ १२२ ॥

प्रसङ्गतो मानवानां विशेषाधिकारं वर्णयति ।

मानवस्तद्भाक् स्वातन्त्र्यात् ॥ १२३ ॥

मानवो मनुष्यावस्थामधिगतो हि जीवः तौ पुण्यपापौ भजतीति तद्भाक् सुखदुःखभोक्तेति यावत भवति स्वातन्त्र्यात् स्वाधीनत्वाद्धेतोरित्यर्थः ।

मनुष्येभ्योऽधःस्थितानां योनीनामसम्पूर्णत्वसूचकं वर्णनन्तु पूर्वमेव कृतं विद्यते । मनुष्ययोनिस्तु सर्वाभ्योऽपि योनिभ्यः श्रेष्ठा अस्यामेव जीवः पूर्णावयवतामाप्नोति । अस्या एव योन्याः सकाशात् जीवा देवादियोनीर्गच्छन्ति । इहैव सर्वयोनिभ्यः परां काष्ठामासादयन्ति जीवाः । अस्यामेव योनौ मानवाः पुण्यपापाधिकारिणो भवन्ति । गतागतचक्रस्य केन्द्रीभावमासाद्य पुण्यपापयोः फलं भोक्तुं नानालोकेषु यातायाते कुर्वन्ति । इत्यत एव स्मृतिशास्त्रेपूक्तम्—

मानुषेषु महाराज ! धर्माधर्मौ व्यवस्थितौ ।
सम्पूर्णावयवा जीवा मर्त्यपिण्डं गतास्ततः । इत्यादि ॥ १२३ ॥

सूर्य्योदय-नियमाः।

१—प्रति पौर्णिममुदेति ततो द्वित्रैरेव दिनैः सदस्यसेवामातनुते। सति विलम्बे निजपत्रा-(डाकघर) लयेऽन्विष्य कार्य्यालये पत्रप्रेषणमुचितम्।

२—धनादेशपत्र (मनियार्डर) द्वारैव मुद्राप्रेषणं साधीयोऽन्यथा वी० पी० मध्ये ।=) षडाणकानां व्यर्थव्ययो भवति।

३-प्राचीनग्राहकैः स्वग्राहकसंख्याऽवश्यं लेख्या। नूतनैश्च नूतनोऽहं ग्राहको भवितुमिच्छामीति लेख्यम्। निज-पूर्णस्थान-सङ्केतादिकं साधु सुस्पष्टाक्षरेणैव लेख्यम्। सूर्य्योदय-सदस्याश्च संक्षेपेण चतुर्विधाः सन्ति। १—संरक्षकाः प्रतिवर्षं ५) ददति, २-सहायकाः प्रतिवर्षं ३) ददति। ३—साधारणाश्च प्रतिवर्षं १) ददति। आचार्य्या महामण्डलीय-सदस्याश्च सूर्य्योदयस्य सम्मानित-सदस्या गण्यन्ते। तेऽपि, आर्य्यमहिला-पुस्तकालयाध्यक्षाश्च १) एकरूप्यकेणैव सहायकसदस्या भवितुमर्हन्ति।

लेखका विनिवेद्यन्ते।

१—त एव लेखा इह प्रकाश्यन्ते ये सुस्पष्टाक्षरा विरलपंक्तिकाः सरल-सरला भावपूर्णाश्छात्रोपयोगिनो भवन्ति। साहित्यिका धार्मिका सामाजिका ऐतिहासिका गवेषणा-सम्बन्धिनश्च प्रसादगुणगुम्फिता लेखाः प्रकाशने प्राथम्यमाश्रयन्ति। अतश्च लेखकैः स्वलेखभावार्थं मनोहरत्वमासञ्जनीयं न तु शब्दकाठिन्यादिषु। २—कविताश्च स्वल्पपदा भावपूर्णा अपेक्ष्यन्ते न दीर्घाः। इह "गद्यं कवीनां निकषं वदन्तीति" गद्यमया एव लेखाः प्रायो गृह्यन्ते।

विज्ञापनादिनिश्चयार्थं कार्य्यालये प्रष्टव्यम्। सर्वविधपत्रव्यवहारोऽधोनिर्दिष्ट-संकेतेनैव कार्य्यः।

अवधेशप्रसादद्विवेदी (काव्यतीर्थः)
व्यवस्थापकः।

धार्मिक-ग्रन्थमाला।

Printed by Baldeo Datt Thaker and Published by A. P. Dwivedi
at the Bharat Dharma Press, Benares.